भामिनीविलासः

BHAMINIBILASHA

A POEM

भामिनी विलासः

BY

JAGANNATHA PANDIT.

EDITED WITH NOTES

BY

TARANATHA TARKAVACHASPA

Professor of Grammar, Govt. Sanskrit College.

Calcutta:

THE KAVYAPRAKASA PRESS.

1872

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. Govt. Sanscrit College of Calcutta.

[illegible] Baboo Mohendra

Narayan (Harkumar)

[illegible] my [illegible] Welcome

is in Raj. [illegible]

[illegible]

Mar [illegible]

मू. २-००

श्रीं नमो गणेशाय।

*भामिनीविलासम्।

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः (१)
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः (२) खलु मृगाः।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां (३) पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं (४) प्रकटयतु कस्मिन्? मृगपतिः ॥ १ ॥
पुरा सरसि मानसे विकचसारसालि-(५)स्खलत्-
परागसुरभीकृते पयसि यस्य वीतं वयः।

सर्वोपनिषदां सारं संसारार्णवतारणम्।
स्मरामि चेतसा नित्यं परमात्मानमीश्वरम्॥
जगन्नाथपण्डितेन्द्र-रचितं यदनुत्तमम्।
अन्योक्तिप्रचुरं वङ्गे प्राचुर्य्यपरिवर्जितम्॥
बुभुत्सूनां बोधनाय श्रीतारानाथशर्म्मणा।
तद्भामिनीविलासाख्यं काव्यं व्याख्यायते मनाक्॥

* भामिन्याः स्वभार्य्याया विलासमधिकृत्य तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थः।
(१) करटिनः हस्तिनः दिगन्ते श्रूयन्ते इत्यनेन तेषां भयात् पलायनं ध्वन्यते।
(२) कारुण्यविषयत्वे हेतुः स्त्रीत्वम्, "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगता-मपि" इति स्मृतेस्तस्या अवध्यत्वम्। असमशीलाः अतुल्यबलाः।
(३) अनुपमशिखानां तीक्ष्णाग्राणामित्यर्थः।
(४) पाण्डित्यं विदारणरूपस्वकार्य्यनैपुण्यम्।
(५) सारसालिः पद्मश्रेणी।

स पल्वल-(१)जलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुल-(२)नायकः कथय रे कथं वर्त्तताम् ? ॥ २ ॥

तृष्णालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे(३)
मौनं मुञ्चति किञ्च कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति ।
माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना
धातः ! किन्नु विधौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरः ॥ ३ ॥

अयि दलदरविन्द ! स्यन्दमानं मरन्दं (४)
तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
परिमलमयमन्यो(५) बान्धवो गन्धवाहः ॥ ४ ॥

समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज ! मधुकरे मा गाः ।
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्यः ॥ ५ ॥

तावत् कोकिल ! विरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ६ ॥

कमलिनि ! मलिनीकरोषि चेतः
किमिति ? बकैरवहेलितानभिज्ञैः ।

---

(१) पल्वलं क्षुद्रसरोवरः । (२) मरालकुलं हंसकुलम् ।
(३) चकोरीगणे प्राचीं कलयति औत्सुक्येन वीक्षमाणे सतीत्यर्थः ।
(४) मरन्दं मकरन्दम् लिहन्तः आस्वादयन्तो भृङ्गाः किमपि ? गुञ्जन्तु ।
(५) भृङ्गाणां मकरन्दलाभेन कृत्रिमबन्धुत्वं गन्धवाहस्य तु उपकारलाभाभावेन सहजबन्धुत्वमिति वैचित्र्यं द्योतयितुं निरपेक्ष इति अतस्तस्य अन्यबन्धुत्वं कृत्रिमभिन्नबन्धुत्वमिति भावः ।

परिणतमकरन्दमार्म्मिका (१) स्ते
जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः (२) ॥ ७ ॥

नितरां नीचोऽस्मीति (३) त्वं खेदं कूप ! मा कदापि कृथाः ।
अत्यन्तं सरसहृदयो (४) यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥ ८ ॥

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत ।
कुटजे खलु तेनेहा (५) तेने हा मधुकरेण कथम् ? ॥ ९ ॥

अयि मलयज ! महिमायम् कस्य गिरामस्तु विषयस्ते ।
उद्गिरतो यद्गरलं फणिनः पुष्णासि परिमलोद्गारैः ॥ १० ॥

पाटीर! (६) तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्त्तुम् ? ।
यत् पिंषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम्॥११॥

नीरक्षीरविवेके हंसालसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ? ॥ १२ ॥

उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजङ्गमपुङ्गवाः ।
अन्तःसाक्षाद्द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥ १३ ॥

स्वच्छन्दं दलदरविन्द ! ते मरन्दं
विन्दन्तो विदधतु गुञ्जितं मिलिन्दाः ।

---

(१) मर्म्म जानन्तीति ठक् मार्म्मिकाः मर्म्मज्ञाः । (२) मिलिन्दाः भ्रमराः ।
(३) नीचः निम्नः अन्यापेक्षया हीनश्च गम्यते ।
(४) सरसं सजलं हृदयमभ्यन्तरं यस्य सरसान्तःकरणश्च ध्वन्यते । गुणः कलसाकर्षणरज्जुः ग्रहीता लब्धा ज्ञाता च ध्वन्यते ।
(५) तेन मधुकरेण कुटजे ईहा कथं हा ! खेदे तेने कृता ।
(६) पाटीरः चन्दनः । परिपाटीं रीतिम् उरीकर्त्तुं स्वीकर्त्तुं कः पटीयान् भवेत् ? न कोपीत्यर्थः ।

आमोदानथ हरिदन्तराणि (१) नेतुं
नैवान्यो जगति समीरणात् प्रवीणः ॥ १४ ॥

याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
गन्ता कं प्रति ? पान्थसन्ततिरसौ सन्तापमालाकुला ।
एवं यस्य निरन्तराधिपटलै-(२)र्नित्यं वपुः क्षीयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥ १५ ॥

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गाः
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ते ।
सङ्कोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीने(३)
मीनो नु हन्त कतमां ? गतिमभ्युपैतु ॥ १६ ॥

मधुप इव मारुतेऽस्मिन् मा सौरभलोभमम्बुजिनि ! मंस्थाः ।
लोकानामेव मुदे महितोऽप्यात्मामुनार्थितां नीतः ॥ १७ ॥

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मा मालति ! मौनमुपयासीः ।
शिरसा वदान्यगुरवः (४) सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥१८॥

यैस्त्वं गुणगणवानपि (५) सतां द्विजिह्वै-(६)रसेव्यतां नीतः ।
तानपि वहसि पटीरज !(७) किं ? कथयामस्त्वदीयमौन्नत्यम् १९

---

(१) हरिदन्तराणि दिगन्तराणि ।
(२) आधिः मानसी व्यथा । पटलानि समूहाः ।
(३) हे सरः ! दीनदीने दीनप्रकारे अत्यन्तदीने इत्यर्थः त्वयि सङ्कोचम् अञ्चति गच्छति सति ।
(४) वदान्याः बहुदातारस्तेषां गुरवः श्रेष्ठवदान्याः ।
(५) गुणगणवान् भूम्नि प्रशंसायां वा मतुप् ।
(६) द्विजिह्वाः सर्पाः ।
(७) पटीरज ! चन्दनतरो !

गाहितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।
सहकार ! न प्रपेदे मधुपेन भवत्समं जगति ॥ २० ॥

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे ।
पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वाञ्छसि चेद्भ्रमर ! धन्योऽसि ॥ २१ ॥

तटिनि ! (१) चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्रायाः ।
शुष्यन्त्या अपि युक्तं किं ? खलु रथ्योदकादानम् ॥ २२ ॥

पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या कदाप्यदृष्टं वृतञ्च खलु शूकैः (२) ।
उपसर्पेम भवन्तं वर्वुर !(३) वद कस्य लोभेन ? ॥ २३ ॥

एकस्त्वं गहनेऽस्मिन् कोकिल ! न कलं कदाचिदपि कुर्य्याः ।
साजात्यशङ्कयामी न त्वां निघ्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥ २४ ॥

तरुकुलसुषमा-(४) पहरां जनयन्तीं जगति जीवजातार्त्तिम् ।
केन गुणेन भवानीतात ! हिमानीमिमां वहसि ? ॥ २५ ॥

कलभ ! तवान्तिकमागतमलिमेनं मा कदाप्यवज्ञासीः ।
अपि दानसुन्दराणां द्विपधुर्य्याणामयं शिरोधार्य्यः ॥ २६ ॥

अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसम्पूर्णसकलकामस्य ।
पुष्पान्तरसेवेयं भ्रमरस्य विडम्बना महती ॥ २७ ॥

---

(१) हे तटिनि ! वाक्यार्थः कर्म्म विचारय किमित्याह । पवित्रायास्तव, पवित्रत्वे हेतुः विन्ध्यभुवः विन्ध्यभवायाः शुष्यन्त्या अपि किं रथ्यायाः पथः उदकस्यादानं किं ? युक्तमिति विचारयेत्यर्थात् ।

(२) शूकैः शूच्याकाराग्रैः । (३) वर्वुरः (बावला) वृक्षः ।

(४) सुषमा परमा शोभा । जीवजातानां प्राणिसमूहानामार्त्तिं जनयन्तीं निष्पादयन्तीमिमां हिमानीं हिमसंहतिं केन ? गुणेन कस्मै प्रयोजनायेत्यर्थः हे भवानीतात ! भवानीगुरो ! तव नैतदुचितमिति भावः ।

पृष्टाः खलु परपुष्टाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्व्वे ।
माकन्द ! (१) न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा जगति ॥ २८ ॥

तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदाघे
मालाकार ! व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
सा किं शक्या ? जनयितुमिह प्रावृषेण्येन (२) वारां
धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥ २९ ॥

आरामाधिपतिर्विवेकविकलो नूनं रसा नीरसा
वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दुस्सहः ।
एवं धन्वनि (३) चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
त्वं सिञ्चन्नमृतेन (४) तोयद ! कुतोऽप्याविष्कृतो(५) वेधसा ॥ ३०

न यत्र स्थेमानं (६) दधुरतिभयभ्रान्तनयनाः
गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः करटिनः ।
लुठन्मुक्ताभारे भवति परलोकं गतवतो
हरेरद्य द्वारे शिवशिव ! शिवानां कलकलः ॥ ३१ ॥

दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलं
न मालाकारोऽसावकृत करुणां बालबकुले ।

---

(१) हे माकन्द ! सहकार !
(२) प्रावृषि भवः एन्यश् वर्षाप्रभवेणेत्यर्थः ।
(३) धन्वनि मरुदेशे ।
(४) अमृतेन जलेन ।
(५) कुतोऽपि कस्मादपि हेतुभूतादाविष्कृतः प्रकटितः ।
(६) स्थेमानं स्थिरत्वम् हरेः सिंहस्य कलकलो भवतीत्यन्वयः शिवशिवेति ईश्वरस्मरणं खेदसूचनाय ।

श्रयन्तु द्रागुद्यत्कुसुमनिकराणां परिमलैः
दिगन्तानातेने मधुपकुलझङ्कारभरितान् (१) ॥ ३२ ॥

मूलं स्थूलमतीव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसलाः (२)
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते ! कुत्रास्ति भीतिस्तव ? ।
एकः किन्तु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिज्वरं
ज्वालालीवलयीभवन्नकरुणो दावानलो घस्मरः (३) ॥ ३३ ॥

ग्रीष्मे भीष्मतरैः करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यश्चातकः
त्वां ध्यायन् घन ! वासरान् कथमपि ? द्राघीयसो (४) नीतवान्
दैवाल्लोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
स्वीचक्रे करकानिपातनकृपा (५) तत् कं प्रति ब्रूमहे ? ॥ ३४ ॥

दवदहनजटालज्वालजालाहतानाम् (६)
परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् ।
अपि जलधर ! शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
वितरसि बहु कोऽयं ? श्रीमदस्तावकीनः ॥ ३५ ॥

---

(१) झङ्कारभरो झङ्कारातिशयो जातोऽस्य तारकादित्वादितच् अयं बाल-बकुलस्तु आतेने चकार ।

(२) मांसलाः पुष्टाः ।

(३) घस्मरः भक्षकः नाशकः इत्यर्थः ।

(४) द्राघीयसः दीर्घतरान् अतिदृहत इत्यर्थः ।

(५) करकाः घनीभूतजलमयशिलाखण्डास्तन्निपातनेन या कृपा विरोधिलक्षणया कृपाभावः ।

(६) दवदहनस्य दावानलस्य जटालाः जटावत् पिङ्गलाः ज्वालाः शिखा-स्तासां जालेन समूहेन आहतानाम् ।

शृण्वन् पुरः परुषगर्जितमस्य हन्त
रे पान्थ ! विह्वलमना न मनागपि स्याः ।
विश्वार्त्तिवारण-(१) समर्चितजीवितोऽयं
नाकर्णितः किमु ? सखे ! भवताम्बुवाहः ॥ २६ ॥

सौरभ्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं शैत्यं नु लोकोत्तरं
कीर्त्तिः किञ्च दिगङ्गनाङ्गणगता किन्त्वेतदेकं शृणु ।
सर्व्वानेव गुणानियं निगिरति(२) श्रीखण्ड ! (३) ते सुन्दरान्
उज्झन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिह्वावली ॥२७॥

नापेक्षा(४) न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च सङ्गतिः ।
तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः ॥ २८ ॥

समुत्पत्तिः स्वच्छे सरसि हरिहस्ते निवसतिः(५)
विलासः पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः ।
गुणैरेतैरन्यैरपि च ललितस्याम्बुज ! तव
द्विजोत्तंसे(६) हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥ २९ ॥

---

(१) विश्वार्त्तिवारणस्तापनिवारकः, समर्चितं सन्तोषितं जीवितं येन पश्चात् कर्म्मधारयः ।

(२) निगिरति उद्गमति । (३) श्रीखण्ड ! चन्दन !

(४) नापेक्षा नोपकाराद्यपेक्षा, दाक्षिण्यमानुकूल्यं, प्रीतिः स्नेहः, सङ्गतिः सहवासः एतेषामेव प्रत्येकमुपकारप्रयोजकत्वात् घनस्य तेषामेकैकाभावेऽपि तापनिराकरणत्वम्, तत्र हेतुः औन्नत्यम् ।

(५) हरिहस्ते सूर्य्यकरे निवसतिः प्रकाशः विलासः विलासभूमिः ।

(६) द्विजानां पक्षिणां ब्राह्मणानाञ्चेति ध्वनिः उत्तंसे भूषणभूते हंसे रतिः अनुरागः ।

साकं ग्रावगणै-(१) र्लुठन्ति मणयस्तीरेऽर्कबिम्बोपमाः
नीरे नीरचरैः समं स भगवान् निद्राति नारायणः।
एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि च प्रौढ़िं परामुन्नतेः
किं? निन्दान्यथवा स्तवानि कथय क्षीरार्णव! त्वामहम् ॥४०॥

किं खलु रत्नैरेतैः? किं पुनरभ्रायितेन(२) वपुषा ते?।
सलिलमपि यन्न तावकमर्णव! वदनं प्रयाति तृषितानाम् ॥४१॥

इयत्यां सम्पत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना
न तृष्णामार्त्तानां हरसि यदि कासार! (३) सहसा।
निदाघे चण्डांशौ किरति परितोऽङ्गारनिकरं
कृशीभूतः केषामहह परिहर्त्तासि खलु ताम् (४) ॥ ४२ ॥

अयि रोषमुरीकरोषि नो चेत्
किमपि? त्वां प्रति वारिधे! वदामः।
जलदेन तवार्थिना विमुक्ता-
न्यपि तोयानि मनाङ्(५) न हा जहासि ॥ ४३ ॥

न वारयामो भवतीं विशन्तीं वर्षानदि! स्रोतसि जह्नुजायाः।
न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्यास्तरङ्गभङ्गान् प्रकटीकरोषि ॥ ४४ ॥

---

(१) ग्रावगणैः शिलाखण्डपुञ्जैः साकं सह अर्कबिम्बोपमा अतिदीप्तयो मणयो लुठन्ति।

(२) अभ्रायितेन अभ्रः सजलमेघ इवाचरितेन तत्सदृशेन नीलेनेत्यर्थः।

(३) हे कासार! हे सरोवर! (४) तां तृष्णाम्।

(५) जलदैरर्घ्यमानत्वेन श्रेष्ठोऽपि त्वं तवार्थिना जलदेन मुक्तान्यपि जलानि त्वं मनागल्पं न जहासि किन्तु संगृह्णासीति हा खेदायैवैतदित्यर्थः।

पौलोमीपतिकानने (१) विलसतां गीर्व्वाणभूमिरुहाम्
येन घ्रातसमुज्झितानि कुसुमान्याजघ्रिरे निर्जरैः।
तस्मिन्नद्य मधुव्रते विधिवशान्माध्वीकमाकाङ्क्षति (२)
त्वञ्चेदञ्चसि लोभमम्बुज! तदा किं त्वां प्रति ब्रूमहे! ॥ ४५ ॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निपीता-
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि।
रे राजहंस! वद तस्य सरोवरस्य
कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः? ॥ ४६ ॥

प्रारम्भे कुसुमाकरस्य (४) परितो यस्योल्लसन्मञ्जरी-
पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान्।
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां दैवात् कृशामञ्चति
त्वञ्चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक! विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥ ४७ ॥

एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्षः
किं कृष्णसार! खलु खेलसि काननेऽस्मिन्!।
सीमामिमां कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ-
मुक्तामयीं हरिविहारवसुन्धरायाः ॥ ४८ ॥

---

(१) पौलोमी शची तत्पतिकानने नन्दनवने।

(२) तस्मिन् मधुव्रते भ्रमरे अद्य विधिवशात् दौर्भाग्येन तव माध्वीकं मधु आकाङ्क्षति सति हे अम्बुज! पद्म! त्वं चेत् लोभं चोभं सङ्कोचं दानप्रातिकूल्यञ्च गच्छसि।

(३) कुसुमाकरस्य वसन्तस्य। तान् अनुभूतान् चञ्चरीक! भ्रमर! विनयं कृतज्ञतां मुञ्चसि त्यजसि।

जठरज्वलनज्वलता-(१) प्यपगतशङ्कं समागतापि पुरः ।
करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां नु कथम् ? ॥ ४९ ॥

येन भिन्नकरिकुम्भविस्खलन्-
मौक्तिकावलिभिरञ्चिता मही ।
अद्य तेन हरिणान्तिके कथं
कथ्यतां नु हरिणा (२) पराक्रमः ? ॥ ५० ॥

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण ! सखे !
गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।
असौ कुम्भिभ्रान्त्या, (३) खरनखरविद्रावितमहा-
गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥ ५१ ॥

गिरिगह्वरेषु गुरुगर्व्वगुम्फितो
गजराजपोत ! न कदापि सञ्चरेः ।
यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनन्धयो
भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥ ५२ ॥

निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती
कृती मालाकारो वकुलमपि कुत्रापि निदधे ।

---

(१) जठरज्वलनेन उदराग्निना ज्वलता तप्यमानेन क्षुधार्त्तेनापीत्यर्थः ।

(२) तेन हरिणा हरेः पराक्रमः कथं कथ्यतां वर्ण्यताम् । हरिणेति तृतीया निरङ्कुशत्वात् कवेः समर्थनीया कर्तृयोगे षष्ठ्या एवानुशासनात् ।

(३) कुम्भी हस्ती तदीयकुम्भभ्रमेणैव महागुरुशिलाखण्डपुञ्जविदारणं सिंहस्येत्यत्रसेयम् ।

इदं को जानीते ? यदयमिह कोणान्तरगतो
जगज्जालं (१) कर्त्ता कुसुमभरसौरभ्यभरितम् ॥ ५३ ॥

× यस्मिन् वेल्लति (२) सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलै-
र्मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिद्दन्तावलाः पेदिरे ।
सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः
क्रोडे क्रीड़तु कस्य ? केलिकलहत्यक्तार्णवो राघवः ॥ ५४ ॥

× लूनं मत्तमतङ्गजैः कियदपि छिन्नं तुषारार्दितैः
शिष्टं ग्रीष्मजभीष्मभानुकिरणैर्भस्मीकृतं काननम् ।
एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्ती दिशः
हा कष्टं ललिता लवङ्गलतिका दावाग्निना दह्यते ॥ ५५ ॥

× स्वर्लोकस्य शिखामणिः, सुरतरुग्रामस्य धामाद्भुतं
पौलोमीपुरुहूतयोः परिणतिः पुण्यावलीनामसि ।
सत्यं नन्दन ! किन्त्विदं सहृदयैर्नित्यं विधिः प्रार्थ्यते
त्वत्तः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो (३) दूरेऽस्तु वैश्वानरः ॥ ५६ ॥

× स्वस्व्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने
चञ्चूकोटिविपाटितारपुटो यास्याम्यहं पञ्जरात् ।

---

(१) जगज्जालं जगत्समुदायं समस्तभूभागमित्यर्थः कर्त्ता करिष्यति लुट् । भरितमिति इतच्प्रत्ययः ।

(२) वेल्लति चलति सति हरिद्दन्तावलाः दिग्गजाः । तिमिङ्गिलः मत्स्यभेदः । राघवः (वोयालि) प्रसिद्धो बृहन्मत्स्यभेदः ।

(३) खाण्डवो वनभेदः रङ्ग इव तत्र ताण्डवे नर्त्तने ज्वालया समुद्दीपने नट इव ।

एवं कीरवरे (१) मनोरथमयं पीयूषमास्वादय-
त्यन्तः सम्प्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥ ५७ ॥

रे बाल्वलजुषो ! मृगाः ! श्रितनगाः ! कल्लोलमालाकुला-
मेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः सङ्गाहितुं वा कथम् ।
अत्रैवोच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्त्तैः समावर्त्तितो
यद् ग्रावेव रसातलं पुनरसौ यातो गजग्रामणीः ॥ ५८ ॥

पिब स्तन्यं पोत ! त्वमिह मददन्तावलधिया
दृगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान् ? ।
त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहरन्
अयं धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधरः ॥ ५९ ॥

धीरध्वनिभिरलं ते नीरद ! मे मासिको गर्भः ।
उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठरं (२) समुच्छलति ॥ ६० ॥

वैतुण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिपन्थिना (३) ।
हरिणा हरिणालीषु कथ्यतां कः पराक्रमः ? ॥ ६१ ॥

नीरान्निर्मलतो जनिर्, मधुरता वामामुखस्पर्द्धिनी
वासो यस्य हरेः करे, परिमलो गीर्व्वाणचेतोहरः ।

---

(१) जने मत्तः सत्वकाशात् निवृत्ते सति । अररं कपाटं पञ्जरस्थद्वारमित्यर्थः ततपुटमिव संवृतत्वात् । कीरवरे शुकश्रेष्ठे ।

(२) जठरस्य मध्ये मध्येजठरमित्यव्ययीभावः । मासिको मासजातो गर्भः समुच्छलति पतनाय चलति ।

(३) विशिष्टं तुण्डमाननमस्य प्रज्ञादित्वादण् वैतुण्डः गजस्तस्य गण्डयोः कण्डूतौ घर्षणे यत् पाण्डित्यं नैपुण्यं तस्य परिपन्थिना विरोधिना ।

सर्व्वस्वं तदहो महाकविगिरां कामस्य चाम्भोरुह !
त्वञ्चेत् प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्त्वाम् किमाचक्ष्महे ॥ ६२ ॥

X लीलामुकुलितनयनं किं सुखशयनं समातनुषे ? ।
परिणामविषमहरिणा करिनायक ! वर्द्धते वैरम् ॥ ६३ ॥

X विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो वहिः ।
यातास्चेन्न पराञ्चन्ति-(१) द्विरदानां रदा इव ॥ ६४ ॥

X औदार्य्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं सम्भूतिरम्भोनिधे-
र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्व्वाणचेतोहरः ।
एवं दातृगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्व्वेऽपि लोकोत्तराः
स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधा (२) वेको विवेको यदि ॥ ६५ ॥

X एको विश्वसतां हराम्यपघृणः (३) प्राणानहं प्राणिनाम्
इत्येवं परिचिन्त्य मा स्वमनसि व्याधानुतापं कृथाः ।
भूपानां भवनेषु किञ्च विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः (४)
साधूनामरयो वसन्ति कति नो त्वत्तुल्यकक्षाः खलाः ? ॥ ६६ ॥

X विश्वास्य मधुरवचनैः साधून् ये वञ्चयन्ति नम्रतमाः ।

---

(१) पराञ्चन्ति परावर्त्तन्ते ।

(२) अर्थिषु याचकेषु प्रवरैः श्रेष्ठैः अर्थितस्य याचितस्य अर्पणविधौ याचनकर्म्मणि यदि एकः विवेकः स्यात् ।

(३) अपघृणः निर्दयः विश्वसतां मृगाणां प्राणान् एकोऽहमेव हरामीति विचिन्त्य हे व्याध ! अनुतापमनुशयं मा कृथाः ।

(४) गूढाशयाः गुप्ताभिप्रायाः त्वत्तुल्यकक्षाः तव तुल्यपक्षाः खलाः कति ? नो वसन्ति ।

तानपि दधासि मातः ! काश्यपि(१) यातस्तवापि च विवेकः ॥६७

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ? ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्त्तहृद्या
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः (२) ॥ ६८ ॥

आपद्गतः किल महाशयचक्रवर्त्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्व्वमुदारभावम् ।
कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्तात्
लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ ६९ ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां
रोषोऽपि निर्म्मलधियां रमणीय एव ।
लोकम्पृणैः (३) परिमलैः परिपूरितस्य
काश्मीरजस्य कटुतापि नितान्तरम्या ॥ ७० ॥

लीलालुण्ठितशारदापुरमहासम्पद्भराणाम् पुरो
विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषो (४) वल्गन्ति चेत् पामराः ।

---

(१) हे मातः ! काशि ! वाराणसि ! तानपि दधासि धारयसि अतस्तवापि विवेकः यातः अपहृतः ।

(२) विद्यावतां सकलमेव वस्तु गिरां वाग्व्यापाराणां दवीयः दूरतरं वचनाविषय इत्यर्थः ।

(३) लोकं पृणन्ति तर्पयन्तीति खश् लोकतर्पकैः ।

(४) विद्याग्टहात् च्युतकणमालापहारकाः । पामराः मूर्खाः ।

अद्यश्वः फणिनां शकुन्तशिशवो दन्तावलानां वृकाः
सिंहानाञ्च सुखेन मूर्द्धसु पदं धास्यन्ति शालावृकाः (१) ॥ ७१ ॥

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभि-
स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥ ७२ ॥

वहति विषधरान् पटीरजन्मा (२)
शिरसि मषीपटलं दधाति दीपः ।
विधुरपि भजतेतरां कलङ्कम्
पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः ॥ ७३ ॥

सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्द-
मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।
आराधितः कथय केन (३) करैरुदारै ?-
रिन्दुर्विकाशयति कैरविणीकुलानि ॥ ७४ ॥

कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा (४) निरातङ्कम् ।

---

(१) अद्य वर्त्तमानदिने श्वयन्ते वर्द्धन्ते श्वेर्डः सद्योजाताः शकुन्तशिशवः पक्षिशावकाः फणिनां मूर्द्धसु, वृकाः क्षुद्रव्याघ्राः द्विपानां मूर्द्धसु, शालावृकाः व्याघ्रभेदाः सिंहानां मूर्द्धसु च पदं सुखेन धास्यन्ति आरोपयिष्यन्ति तथाच तथाचरणं यथा सर्व्वथानुचितं स्वमरणप्रदत्वादेवं मूर्खाणां विद्वत्समीपे वल्गनमिति भावः ।

(२) पटीरजन्मा चन्दनः ।

(३) केनाराधितः ? करैरिन्दुः कैरविणी कुमुदिनी तत्कुलानि विकाशयति तत् कथय ।

(४) पयोदुग्धं तच्च शिशुभक्षणार्थं स्थापितं कृष्णसर्पेण पीत्वा शिशुः पश्चात् दष्ट इति प्रसिद्धकथात्रानुसन्धेया ।

प्रत्युत हन्तुं यतते काकोदरसोदरः (१) खलो जगति ॥७५॥

पाण्डित्यं परिहृत्य यस्य हि कृते वन्दित्वमालम्बितं
दुष्प्रापं मनसापि यो गुरुतरैः क्लेशैः पदं प्रापितः।
रूढ़-(२) स्तत्र स चेन्निगीर्य्य सकलां पूर्व्वोपकारावलीं
दृष्टः प्रत्यवतिष्ठते तदधुना कस्मै किमाचक्ष्महे ? ॥ ७६ ॥

परार्थव्यासङ्गादुपजहदपि स्वार्थपरता-
मभेदैकत्वं (३) यो वहति गुरु भूतेषु सततम्।
स्वभावाद्यस्यान्तः स्फुरति ललितोदात्तमहिमा
समर्थो यो नित्यं स जयतितरां कोऽपि पुरुषः ॥७७॥

वंशभवो(४) गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः।
न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥७८॥

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति।
निखिलरसायनमहितो (५) गन्धेनोग्रेण लशुन इव ॥ ७९ ॥

---

(१) काकोदरः सर्पः तत्सोदरः तत्सदृशः तथाच खलेनोपकारो न स्मर्य्यते इति भावः।

(२) रूढ़ः प्राप्तपदतया बद्धमूल इत्यर्थः। निगीर्य्य विनाश्य विस्मृत्येत्यर्थः।

(३) यः पुरुषः सज्जनः परमात्मा च स्वार्थपरतां स्वार्थसिद्ध्युद्देश्यम् उपजहत् त्यजन्नपि परार्थव्यासङ्गात् परार्थनिष्पादनासक्तेः भूतेषु प्राणिषु सतत गुरु अधिकं नित्यकालिकत्वेन अत्यन्तम् अभेदैकत्वम् अभिन्नत्वम् अभेदे सति एकत्वमद्वितीयत्वञ्च सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः सर्व्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वमिति तथोक्तम्। यस्य पुरुषस्य ललितोदात्तमहिमा अतिमनोहरोत्कृष्टमाहात्म्यम् स्वभावादेव अन्तः सर्व्वेषां प्राणिनामन्तः स्फुरति समर्थः प्रभुः संप्रार्थ्यमानस्य कोऽपि अनिर्वचनीयः स पुरुषो नित्यं जयतितरां सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते।

(४) वंशः वेणुः कुलञ्च गुणो रज्जुः विनयादिधर्म्मश्च।

(५) लशुनः रसायने पारदशोधने महितः वैद्यैः पूजितोऽपि उग्रेण उत्कटेन गन्धेन निन्दितः।

उपकारमेव तनुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम् ।
मूर्च्छां (१) गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥ ८० ॥

वनान्ते खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता
भुजप्रान्तं भर्त्तुर्भजति भयहर्त्तुः सपदि या ।
अहो सेयं सीता दशवदननीता हलरदैः (२)
परिता रक्षोभिः श्रयति विवशा कामपि दशाम्? ॥ ८१ ॥

पुरो गीर्व्वाणानां निजभुजबलाहोपुरुषिकाम्
अहो (३) कारं कारं पुरभिदि शरं सम्मुखयतः ।
स्मरस्य स्वर्बालानयनशुभमालार्चनपदं
वपुः सद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत् ॥ ८२ ॥

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां
शाखास्तरूणां मृदुलासनानि (४) ।

---

(१) मूर्च्छां वैद्योक्तसंस्कारविशेषं मृतः चन्द्राकरादिशून्यः पारदाख्यो रसः धातुः अत्र निदर्शनं दृष्टान्तः ।

(२) हलतुल्यदन्तैः रक्षोभिः परीता व्याप्ता ।

(३) निजभुजबलस्य आहोपुरुषिकाम् "अहमेव समर्थः नान्यः" इत्याकारकदर्पहेतुकाहङ्कारविशेषम् । गीर्व्वाणानां देवानां पुरः अग्रे कारंकारं अभीक्ष्णं कृत्वा आभीक्ष्ण्ये णमुल् । शरं सम्मुखयतः सम्मुखं कुर्व्वतः आभिमुख्येन त्यजत इत्यर्थः । स्वर्बालानां स्वर्गस्त्रीणां नयनशुभमालया अर्च्चनपदं पूजायोग्यं वपुः सद्यस्तत्क्षणात् भालस्थस्य अनलस्य वह्नेः भसितायाः उद्दीपितायाः जालाया आस्पदं विषयः अभूत् ।

(४) तरूणां शाखा एव सभायां सभायोग्यानि मृदुलासनानि कोमलासनानि ।

सुभाषितं चौत्कृतिरातिशेयी (१)
दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटितानि ॥ ८३ ॥

किं तीर्थं ? हरिपादपद्मभजनं, किं ? रत्नमच्छा मतिः,
किं शास्त्रं ? श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः(२) ।
किं मित्रं सततोपकाररसिकं ? तत्त्वावबोधः सखे !
कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो, दुर्व्वासनासञ्चयः (३) ॥ ८४ ॥

निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्ज्जनः ।
चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्द्दवम् (४) ॥ ८५ ॥

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।
शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ८६ ॥

परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः ।
अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥ ८७ ॥

शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः स्वकीयगुणजालैः (५) ।
विवराणि मुद्रयन् द्रागूर्णायुरिव सुजनो जयति ॥ ८८ ॥

---

(१) अतिशये साध्वी ढक् आतिशेयी । विपाटितानि परस्परं विदलितानि एतानि येषां चेष्टास्तेषां किमु वक्तव्यम् ? इति भावः ।

(२) द्विधा इतं द्वीतं तस्य भावः द्वैतं भेदः तदन्धकार इव तस्योदयः प्रादुर्भावः यस्य शास्त्रस्य वेदान्तस्येत्यर्थः श्रवणेन गलति अपसरति ।

(३) दुष्टाः कलत्रादिविषया वासनास्तासां सञ्चय एव शत्रुरिति निष्कर्षः ।

(४) वेदान्ते वेदमर्य्यादायां तदुक्तस्थितौ निष्णातोऽपि कुशलोऽपि दुर्ज्जनः साधुत्वं नैति । मार्द्दवं मृदुतां आर्द्रतामिति भावः ।

(५) शून्ये अनवकाशे शून्यहृदये जने च गुणवत्तां तन्तुमत्तां विनयादिगुणशालित्वञ्च । स्वकीयगुणजालैः निजतन्तुमयजालाकारपदार्थैः निजविनयादिधर्म्मसमूहैश्च विवराणि छिद्राणि शून्यभागांश्च । ऊर्णायुः (माकड़सा) जन्तुभेद इव मुद्रयन् आच्छादयन् गोपयंश्च ।

खल: सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः ।
परदुःखाग्निशमने मारुत: केन वर्ण्यताम् ? (१) ॥ ८९ ॥

परगुह्यगुप्तिनिपुणं गुणमयमखिलैः समीहितं नितराम् ।
ललिताम्बरमिव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खलाः (२) ॥ ९० ॥

कारुण्यकुसुमाकाश: शान्तिशैत्यहुताशनः (३) ।
यशःसौरभ्यलशुन: खलः सज्जनदुःखदः ॥ ९१ ॥

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां
मर्म्मव्यथां स्पृशति शीतभवां रुजञ्च ।
यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो-
स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ९२ ॥

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुम्बिषति प्रकामम् ।
व्यालाधिपञ्च यतते परिरब्धुमद्धा (३)
यो दुर्ज्जनं वशयितुं कुरुते मनीषाम् ॥ ९३ ॥

---

(१) परदुःखाग्निशमने मारुत इव तच्छमनविरोधी पवन इव खलः केन कथं ? वर्ण्यतां न कथमपीत्यर्थः ।

(२) परगुह्यगुप्तिनिपुणं परगुह्यदेशाच्छादनचतुरं परगुह्यदोषगोपनचतुरं च गुणमयं तन्तुमयं विनयादिगुणमयञ्च । आखवः मूषिकाः ।

(३) कारुण्यकुसुमस्य दयारूपपुष्पस्य आकाश इव अनाश्रयः, शान्तिशैत्यस्य हुताशन इव अनाधारः, यशःसौरभ्यस्य कीर्त्तिरूपसद्गन्धस्य लशुन इव अनाधारः सर्व्वत्र विरोधिलक्षणा ।

(४) अद्धा हठात् मणिमन्त्रादिकौशलमन्तरेणेत्यर्थात् ।

दीनानि प्रति परिहाय शुष्कशस्या-
न्यौदार्य्यं प्रकटयतो महीधरेषु।
औन्नत्यं परममवाप्य दुर्मदस्य (१)
ज्ञातोऽयं जलधर! ते यथा विवेकः॥ ९४॥
गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्व्वी गुर्वी ततोऽपि जगदण्डं।
तस्मादप्यतिगुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः॥ ९५॥
व्योम्नि स वासं कुरुते चित्रं निर्म्माति सुन्दरं पवने।
रचयति रेखाः सलिले चरति खले यस्तु सत्कारम्॥ ९६॥
हारं वक्षसि केनापि दत्तमज्ञेन मर्कटः?।
लेढ़ि जिघ्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमाननम्॥ ९७॥
मलिनेऽपि (२) रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि।
त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर! कथं वा सरोजिनीं त्यजसि?॥९८
स्वार्थं धनानि धनिकात् प्रतिगृह्णतो य-
दास्यं भजेन्मलिनतां किमिदं विचित्रम्।
गृह्णन् परार्थमपि वारिनिधेः पयोऽपि
मेघोऽयमेति सकलोऽपि च कालिमानम् (३)॥ ९९॥
जनकः सानुविशेषो जातिः काष्टं भुजङ्गमैः सङ्गः।

---

(१) दीनानि क्षुद्राणि शुष्कशस्यानि प्रति औदार्य्यं परिहाय मुक्त्वा परम-सुत्कृष्टमौन्नत्यमवाप्य स्थितस्य दुर्मदस्य दुष्टचेष्टस्य दुष्टहुङ्कारस्य च हे जलधर! ते तव यथा विवेकः सोऽयं ज्ञातः।

(२) मलिने कृष्णे मनोमालिन्यवति च। रागोऽनुरागः आरक्तत्वञ्च। चपले अस्थिरे च। सरसां रसयुक्तां सार्द्रांञ्च।

(३) कालिमानं कालत्वम्।

स्वगुणैरेव पटोरज ! यातोऽसि तथापि महिमानम् ॥ १०० ॥

कस्मै हन्त फलाय सज्जन ! गुणग्रामार्ज्जने सज्जसि ?
स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णय ।
ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः सम्भृताः
तैरेवास्य कलेः कलेवरपुषो दैनन्दिनं वर्द्धनम् (१) ॥ १०१ ॥

धूमायिता दश दिशो दलितारविन्दा
देहं दहन्ति दहना इव गन्धवाहाः ।
त्वामन्तरेण मृदुताम्रदलाम्रमञ्जु-
गुञ्जन्मधुव्रत ! मधो ! किल कोकिलस्य (२) ॥ १०२ ॥

भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाग्र-
दुद्दामशौर्य्यनिकरैः करटिभ्रमेण (३) ।
दैवे पराचि करिणामरिणा तथापि
कुत्रापि नापि (४) खलु हा पिशितस्य लेशः ? ॥ १०३ ॥

गर्जितमाकर्ण्य मनागङ्के मातुर्निशाङ्कजातोऽपि(५) ।
हरिशिशुरुत्पतितुं द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम् ॥१०४॥

---

(१) स्वात्मन उपस्करणं शोभनं सतो गुणान्तराधानं तस्मै । तैरेव भावैः कलेवरपुषः पुष्टस्य कलेः कलहस्य दैनन्दिनं प्रतिदिनं वर्द्धनं पोषणम् ।

(२) हे मधो ! वसन्त ! त्वामन्तरेण त्वां विना कोकिलस्य दश दिशो धूमायिताः सन्तापकारिकाः ।

(३) करटिनः हस्तिनः ।

(४) पिशितस्य मांसस्य लेशः न आपि न प्राप्तः ।

(५) मनाक् अल्पमपि गर्ज्जितं मेघस्येति शेषः आकर्ण्य श्रुत्वा हस्तिरव-भ्रान्त्या सिंहशिशुः उत्पतितुमूर्द्धमाक्रमितुं द्राक् शीघ्रम् अङ्गानि आकुञ्च्य निभृतं मातुरङ्के लीयते ।

किमहं वदामि खल ! दिव्यतमम् ?
गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्
यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥ १०५ ॥

रे खल ! तव खलु चरितं विदुषां मध्ये विविच्य वक्ष्यामि ।
अथवालं पापात्मन् ! कृतया कथयापि ते हतया (१) ॥ १०६ ॥

आनन्दमृगदावाग्निः शीलशाखिमदद्विपः ।
ज्ञानदीपमहावायुरयं खलसमागमः ॥ १०७ ॥

खलास्तु कुशलाः साधुहितप्रत्यूहकर्म्मणि (२) ।
निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्त्तुं निरागसाम् ॥ १०८ ॥

वदने विनिवेशिता भुजङ्गी
पिशुनानां रसनामिषेण धात्रा ।
अनया कथमन्यथावलीढा ?
नहि जीवन्ति जना मनागमन्त्राः (३) ॥ १०९ ॥

कृतं महोन्नतं कृत्यमर्ज्जितञ्चामलं यशः ।
यावज्जीवं सखे ! तुभ्यं दास्यामो विपुलाशिषः ॥ ११० ॥

अविरतं परकार्य्यकृतां सतां
मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् ।

---

(१) हतया दग्धया अतिदुष्टत्वात् तथात्वम् ।
(२) प्रत्यूहकर्म्मणि प्रतिरोधक्रियायाम् ।
(३) रसनामिषेण जिह्वाच्छलेन । अमन्त्राः गारुड़मन्त्रविवर्जिताः नीत्यनुसारिमन्त्ररहिताश्च ।

अपि च मानसमम्बुनिधिर्यशो
विमलशारदपार्व्वणचन्द्रिका (१) ॥ १११ ॥

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाडम्बरोऽपि ना (२)।
आपातरम्यपुष्पश्रीशोभिता शाल्मलिर्यथा ॥ ११२ ॥

पङ्कैर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना।
कटुवर्णैर्विना काव्यं मानसं विषयैर्विना ॥ ११३ ॥

तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि।
मार्म्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥ ११४ ॥

सरजस्कां पाण्डुवर्णां कण्टकप्रकरान्विताम्।
केतकीं सेवसे हन्त कथं रोलम्ब ? निस्त्रप ? ॥ ११५ ॥

यथा तानं (३) विना रागो यथा मानं विना नृपः।
यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥ ११६ ॥

सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम्।
आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेन विभाव्यते (४) ॥ ११७ ॥

अपि बत गुरुगर्व्वं मा स्म कस्तूरि ? यासी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण।

---

(१) सतां वाक्यं माधुर्य्यातिशयेन अमृतम्, मानसमपि अम्बुनिधिः गाम्भी-र्य्येणेति शेषः। यशश्च शारदपौर्णमासीचन्द्रिका विमलत्वात्।

(२) ना पुमान्।

(३) द्रुतरस्य स्वरधारणार्थं वीणादिभिः साध्यः स्वरविशेषस्तानः। माधवादि-व्यञ्जकस्वरभेदो रागः।

(४) शपथेन परोपदेशेन न विभाव्यते नानुभूयते किन्तु साक्षात् घ्राणेन्द्रियेणैव स्पृश्यते इति।

गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनैव (१) प्राणहीनं करोषि ॥ ११८ ॥

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति
चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति (२)।
भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति
सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥ ११९ ॥

अनवरतपरोपकारव्यग्रीभवदमलचेतसां महताम्।
आपातकाटवानि (३) स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥ १२० ॥

व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीता-
न्याकर्ण्य श्रुतिमद-(४) जाल्लयातिरेकात्।
आभूमीतलनतकन्धराणि मन्ये-
ऽरण्येऽस्मिन्नवनिरुहां कुटुम्बकानि ॥ १२१ ॥

मृतस्य (५) लिप्सा कृपणस्य दित्सा
विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते।
सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री
विधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ १२२ ॥

---

(१) अमुनैव लोकोत्तरसौरभेण स्वजनकं स्वप्रकृतिं मृगमित्यर्थः।

(२) चुलुकीकरोति पिबति नाशयतीति यावत्।

(३) कटोर्भावः काटवम् आपातेन सम्यगविचारेण काटवं येषाम् आपातेऽत्युत्कटानि परिणामेऽकटूनीत्यर्थः।

(४) श्रुतौ श्रवणे यो मदः हर्षविशेषस्तज्जातात् लयातिरेकात् द्रवीभावातिशयात्। अवनिरुहां वृक्षाणां कुटुम्बकानि कुलानि आभूमीतलनतस्कन्धानि जातानीति मन्ये।

(५) मृतस्येति कर्म्मणि षष्ठी।

उत्तमानामपि स्त्रीणां विश्वासो नैव विद्यते ।
राजप्रियाः कैरविण्यो रमन्ते मधुपैः (१) सह ॥ १२३ ॥

अयाचितः सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति ।
सर्व्वस्वञ्चापि हरते विधिरुच्छृङ्खलो (२) नृणाम् ॥ १२४ ॥

दोर्द्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डाशुग-
ध्वस्तोद्दण्डविपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् (३) ।
वल्गद्गाण्डिवमुक्तकाण्डवलयज्वालावलीताण्डव-
भ्रश्यत्खाण्डवरुष्टपाण्डव-(४) महो को न क्षितीशः स्मरेत् ॥ १२५ ॥

खण्डितानेत्रकञ्जालि-(५) मञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।
मण्डिताखिलदिक्प्रान्ताश्चण्डांशोः पान्तु भानवः ॥ १२६ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथकविविरचिते भामिनीविलासे
प्रास्ताविको नाम प्रथमो विलासः ।

न मनागपि राहुरोधशङ्का
न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।

---

(१) राज्ञः चन्द्रस्य नृपस्येति ध्वनिः प्रियाः भार्य्याः प्रीतिभाजश्च । मधुपैः भ्रमरैः मद्यपायिभिश्चेति ध्वनिः ।

(२) उच्छृङ्खलः प्रतिकूलः ।

(३) मध्येरणं रणमध्येऽव्ययीभावः ।

(४) गाण्डिवं पार्थधनुः । काण्डः बाणः । पाण्डवः अर्ज्जुनः ।

(५) खण्डिता विदलिता । कञ्जालिः जलजश्रेणी तस्या मधुररञ्जने हृद्यानुरागसम्पादने पण्डिताः दक्षाः । भानवः किरणाः ।

उपचीयत एव कापि शोभा।
परितो भामिनि! ते मुखस्य नित्यम्॥ १॥
नितरां परुषा सरोजमाला
न मृणालानि विचारपेशलानि।
यदि कोमलता तवाङ्गकाना-
मथ का नाम कथापि पल्लवानाम्॥ २॥
स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपाली-(१)
दोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया।
आनन्दमङ्कुरयति स्मरणेन कापि
रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः॥ ३॥
कस्तूरिकातिलकमालि! विधाय सायं
स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम्।
प्रौढिं भजन्तु कुमुदानि मुदा-(२) मुदारा-
मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि॥ ४॥
तन्मञ्जु मन्दहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त
सायन्तनाम्बुजसहोदरलोचनायाः (३)॥ ५॥

---

(१) कपोलपाली कपोलाग्रम्।
(२) मुदां हर्षाणाम् उदारां श्रेष्ठां प्रौढिं वृद्धिम्।
(३) मुकुलितनेत्रायाः इत्यर्थः।

प्रातस्तरां प्रणमने विहिते गुरूणा-
माकर्ण्य वाचममलां भव पुत्रिणीति।
नेदीयसि (१) प्रियतमे परमप्रमोद-
पूर्णोदरं दयितया दधिरे दृगन्ताः (२) ॥ ६ ॥

गुरुजनभयमद्विलोकनान्तः-
समुदयदाकुलभावमुद्वहन्त्याः।
दरदलदरविन्दसुन्दरे हा
हरिणदृशो नयने न विस्मरामि ॥ ७ ॥

बदरामलकाम्रदाड़िमानामपहृत्य श्रियमुन्नतौ क्रमेण।
अधुना हरणे कुचौ यतेते दयिते! ते करिशावकुम्भलक्ष्म्याः॥८॥

कपोलपालीं तव तन्वि! मन्ये
लावण्यधन्ये! दिशमुत्तराख्याम्।
आभाति यस्यां ललितालकायां
मनोहरां वै श्रवणस्य (३) लक्ष्मीः ॥ ९ ॥

नीवीं नियम्य शिथिलामुषसि प्रकाश-
मालोक्य वारिजदृशः शयनं जिहासोः।
नैवावरोहति कदापि च मानसान्मे
नाभेः प्रभा सरसिजोदरसोदरायाः ॥ १० ॥

---

(१) नेदीयसि अत्यन्तनिकटवर्त्तिनि।
(२) दृशोरन्ताः अञ्चलाः दधिरे धृताः कटाक्षेण दृष्टमित्यर्थः।
(३) अलकाः ललाटस्यचूर्णकुन्तलाः कुवेरपुरी चालका। वैश्रवणस्य कुवेरस्य। अथ च वै प्रसिद्धे श्रवणस्य कर्णस्य।

मुधैव नक्तं परिकल्प्य गन्तुं
मृषैव रोषादुपजल्पतो मे ।
उदश्रुचञ्चन्नयना नताङ्गी
गिरं न कां कामुररीचकार ॥ ११ ॥

तदवधि कुशली पुराणशास्त्र-
स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ।
यदवधि न पदं दधाति चित्ते
हरिणकिशोरदृशोर्विलासः ॥ १२ ॥

आगतः पतिरितीरितं जनैः
शृण्वती चकितमेत्य देहलीम् ।
कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते
लोचने मम कदा मृगेक्षणा ? ॥ १३ ॥

अवधौ दिवसावसानकाले
भवनद्वारि विलोचने दधाना ।
अवलोक्य समागतं तदा मा-
मथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥ १४ ॥

वक्षोजाग्रं पाणिनामृश्य दूरं
यातस्य द्रागाननाब्जं प्रियस्य ।
शोणाग्राभ्यां भामिनी लोचनाभ्यां
जोषं जोषं (१) जोषमेवावतस्थे ॥ १५ ॥

---

(१) द्राक् शीघ्रं दूरं यातस्य प्रियाया मुखपद्मं रक्तापाङ्गाभ्यां लोचनाभ्यां जोषं जोषं संसेव्य आभीक्ष्ण्ये णमुल् । जोषं तूष्णीमेवावतस्थे ।

गुरुभिः परिवेष्टितापि गण्ड-
स्थलकण्डूयनचारुकैतवेन ।
दरदर्शितहेमबाहुनाला
मयि बाला नयनाञ्चलं चकार ॥ १६ ॥

गुरुमध्यगता मया नताङ्गी
निहता नीरजकोरकेण (१) मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रू-
लतिकं मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥ १७ ॥

विनये नयनारुणप्रसारः
प्रणतौ हन्त निरन्तराश्रुधाराः ।
अपि जीवितसंशयः प्रयाणे
न हि जाने हरिणाक्षि ! केन तुष्ये ? ॥ १८ ॥

अकरुण ! मृषा वाचं ब्रूषे विमुञ्च ममाञ्चलं
तव परिचितः स्नेहः सम्यङ्मयेत्यभिधायिनीम् ।
अविरलगलद्बाष्पां तन्वीं निरस्तविभूषणां
क इव भवतीं भद्रे ! निद्रे ! विना विनिवेदयेत् ॥१९॥

तीरे तरुण्या वदनं सहासं
नीरे सरोजञ्च मिलद्विकासम् ।

---

(१) नीरजकोरकेण पद्मकलिकया मन्दं निहता ताड़िता सती मामवलोक्य वीक्ष्य दरमीषत् कुण्डलयोस्ताण्डवः नर्त्तनं यत्र तद्यथा तथा लते भ्रू-लतिके यत्र तद्यथा तथा च घूर्णितासीत् ।

आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा- (१)
मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥ २० ॥
वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनी-
हारलक्ष्म दयितस्य भामिनी (२) ।
अंसदेशविनिवेशितां क्षणा-
दाचकर्ष निजबाहुवल्लरीम् ॥ २१ ॥
दरानमत्कन्धरबन्धमीष-
न्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम् ।
अनल्पनिश्वासभरालसाङ्गं
स्मरामि सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥ २२ ॥
रोषावेशान्निर्गतं यामयुग्मा-
देत्य द्वारं कांचिदाख्यां गृणन्तम् ।
मामाज्ञायैवाययौ कातराक्षी
मन्दं मन्दं मन्दिरादिन्दिरेव (३) ॥ २३ ॥
हृदये कृतशैवलानुसङ्गा
मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती
प्रियनामपरे मुखे सखीना-
मतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥ २४ ॥

---

(१) मुग्धा मूढा कुत्र गन्तव्यमिति निश्चयशून्येत्यर्थः । मरन्दः मकरन्दः ।
(२) भामिनी ईर्ष्यावशात् कोपना ।
(३) इन्दिरा लक्ष्मीः ।

इत एव निजालयं गताया
वनितायाः गुरुभिः समावृतायाः ।
परिवर्त्तितकन्धरं नतभ्रु
स्मयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥ २५ ॥

कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे
मलयभुजगवान्ता (१) वान्ति वाताः कृतान्ताः ।
अयमपि खलु गुञ्जन् मञ्जु माकन्दमौलौ (२)
चुलुकयति मदीयां चेतनां चञ्चरीकः ॥ २६ ॥

निरुध्य यान्तीं तरसा कपोतीं कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने ।
मयि स्मितार्द्रं वदनारविन्दं सा मन्दमन्दं रमयाम्बभूव ॥२७॥

तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थिता-
स्तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।
वदनत्विषस्तव चकोरलोचने! ।
परिमुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः ॥ २८ ॥

कुचकलशयुगान्तर्मामकीनं नखाङ्कं
सपुलकतनु (३) मन्दं मन्दमालोकमाना ।
विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
चकिततनु नताङ्गी सद्म सद्यो विवेश ॥ २९ ॥

---

(१) वान्ता उद्गीर्णाः कृतान्ता यमतुल्याः वियोगिनाशकत्वात् ।
(२) माकन्दमौलौ चूतशिखरे स्थितः चञ्चरीकः भ्रमरः ।
(३) सपुलका जातरोमाञ्चा तनुर्यत्र कर्म्मणि तथालोकमाना ।

विधाय सा मद्वदनानुकूलं
कपोलमूलं हृदये शयाना (१)।
तन्वी तदानीमतुलां बलारेः (२)
साम्राज्यलक्ष्मीमधरीचकार ॥ ३० ॥

मुहुरर्थितयाद्य निद्रया मे
वत यामे चरमे निवेदितायाः।
चिबुकं सुदृशो स्पृशामि याव-
न्मयि तावन्मिहिरोऽपि (३) निर्दयोऽभूत् ॥ ३१ ॥

श्रुतिशतमपि भूयः शीलितं भारतं वा
विरचयति तथा नो हन्त सन्तापशान्तिम्।
अयि सपदि यथायं केलिविश्रान्तकान्ता-
वदनकमलनालात् कान्तिसान्द्रो नकारः ॥ ३२ ॥

लवलीं (४) तव लीलया कपोले कवलीकुर्व्वति कोमलत्विषा।
परिपाण्डुरपुण्डरीकखण्डे परितः परितो महाधयः ॥ ३३ ॥

यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्य्यबलकान्तिलोभिताः।
सङ्कुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकीनयननीरजश्रियः ॥ ३४ ॥

---

(१) हृदये शयाना मानसवर्त्तिनी।
(२) बलारेः इन्द्रस्य।
(३) मिहिरः सूर्य्यः उदयेनाभिलाषप्रतिकूलत्वात् तस्य निर्दयत्वम्।
(४) कपोले कोमलत्विषा लीलया लवलीं लताविशेषं कवलीकुर्व्वति अधरीकुर्व्वति सति महाधयः महाव्यथा स्वापेक्षया अधिकसौकुर्य्यायां अपि लवल्या लीलयैव कपोलेन तिरस्करणात् ममावश्यं तिरस्कारो भविष्यतीति पद्मसमूहे मानसव्यथा जाता इत्यर्थः।

अधिरोप्य हरस्य हन्त चापं
परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।
परिणेष्यति वा न वा युवायं
निरधारि मिथिलाधिनाथपुत्रीम् (१) ॥ ३५ ॥

भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता वरेण रहसि वधूः ।
तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम् ॥ ३६ ॥

उपनिषदः परिपीता गीता च हन्त मतिपथं नीता ।
तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद् वहिर्याति ॥ ३७ ॥

अकरुणहृदय ! प्रियतम ! मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम् ।
इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजनस्य विकला सा ॥ ३८ ॥

लोभाद् वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमविरतमटन्त्या ।
लब्धो गोपकिशोर्या मध्येरथ्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥ ३९ ॥

रूपारुचिं निरसितुं रसयन्त्या हरिमुखस्य लावण्यम् (२) ।
सुदृशः शिव शिव सकले जाता सकलेरेव जगत्यरुचिः ॥ ४० ॥

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।

---

(१) अयं पुरा मिथिलाधिनाथपुत्रीं परिणेष्यति न वेति संशये राघवेण हरचापं अधिरोप्य बान्धवानां परितापं हरचापस्य दुराकर्षत्वात् तदाकर्षकराहित्येन सीताया विवाहो दुष्कर इति चिन्तां प्रशमय्य च निरधारि निर्द्धारितः अनेनैव परिणेष्यते इति निश्चायितम् ।

(२) रूपे सौन्दर्ये अरुचिमप्रीतिं निरसितुं निवारयितुं हरिमुखस्य अम्लमुखस्येव लावण्यं कान्तिविशेषं लवणमयरसञ्च रसयन्त्या आस्वादयन्त्या आस्वादयतश्च । सकलेः हरिमुखकलङ्कसहिताया इव सुदृशः सुन्दरदृष्टेः सकलेऽपि जगति अरुचिर्जाता तदपेक्षयाऽधिकसौन्दर्याभावात् अन्यत्र प्रीतिर्नास्ति अम्लैः इतररसे अरुचिनिवारणार्थं लवणरस एव प्रातरास्वाद्यते इत्यम्लशास्त्रप्रसिद्धम् ।

तप्यति पतति कृताशे तदा हताशे तुलां तवारोहेत्॥ ४१॥
औत्सुक्यात् परिमिलतां त्रपया सङ्कोचमञ्चलाञ्च मुहुः।
नवसङ्गमयोर्यूनोर्नयनानामुत्सवो जयति॥ ४२॥
गरिमाणमर्पयित्वा (१) लघिमानं कुचतटात् कुरङ्गदृशाम्।
स्वीकुर्व्वते नमस्तेषां यूनां धैर्य्याय निर्विवेकाय॥ ४३॥
अञ्चति वयसि प्रथमे समुदञ्चति तरुणिम्नि तदा सुदृशः।
दधति स्म मधुरिमाणं वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशम्॥ ४४॥
निःसीमशोभासौभाग्यं नताङ्ग्या नयनद्वयम्।
अनन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम्॥ ४५॥
गुरुमध्ये हरिणाक्षी मार्त्तिकशकलैर्निहन्तुकामं माम्।
रदयन्त्रितरसनाग्रं तरलितनयनं निवारयाञ्चक्रे॥ ४६॥
नयनाञ्चलावमर्शं या न कदाचित् पुरा कथं सेहे।
आलिङ्गितापि जोषं तस्थौ सागन्तुकेन दयितेन॥ ४७॥
मानपराञ्चद्वदनापि सा प्रिया शयानेव करकमले।
उद्वेल्लद्भुजमलसग्रीवाबन्धं कपोलमाधत्ते॥ ४८॥
लोचनफुल्लाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमनाः शुभे!।
कस्तूरीतिलकमिषादयमलिकेलिस्तवोल्लसति॥ ४९॥
अधिरजनि प्रियसविधे कथमपि संवेशिता बलाद् गुरुभिः।
किं भवितेति नु शङ्कां पङ्कजनयना परं स्पृशति॥ ५०॥

---

(१) गरिमाणं गुरुत्वमस्येति शेषः अर्पयित्वा कुचतटे इत्यर्थात् कुचतटात् लघिमानं स्वीकुर्व्वते आददते अत एव लघु गुरु विनिमयेन विवेकशून्यत्वात्।

चिन्तामीलितमानसो मनसिजः, सख्यो विहीनप्रभाः,
प्राणेशः प्रणयाकुलः, पुनरसावास्तां समस्ता कथा।
एतत्त्वां प्रतिबोधयामि मम चेदुक्तिं हितां मन्यसे
मुग्धे ! मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्ज्जेष्यति ॥ ५१ ॥
मलङ्कर्त्तुं कर्णौ भृशमनुभवन्त्या नवरुजां
ससीत्कारं तिर्य्यग्वलितवदनाया मृगदृशः।
कराब्जव्यापारानतिसुकृतसारान् रसयतो
जनुः सर्व्वं श्लाघ्यं जयति ललितोत्तंस ! (१) भवतः ॥ ५२ ॥
आयातैव निशा निशापतिकरैः कीर्णं दिशामन्तरं
भामिन्या भवनेषु भूषणगणैरङ्गानि संस्कुर्व्वते।
मुग्धे ! मानमपाकरोषि न मनागद्यापि रोषेण ते
हा हा बालमृणालतोऽप्यतितरां तन्वी तनुस्ताम्यति ॥ ५३ ।
वाचं माङ्गलिकीं प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने
केलीमन्दिरमारुतायनमुखे (२) विन्यस्तवक्त्राम्बुजा।
निःश्वासग्लपिताधरं परिपतद्बाष्पार्द्रवक्षोरुहा
बाला लोलविलोचना शिव शिव प्राणेशमालोकते ॥ ५४ ॥
दारिद्र्यं भजते कलानिधिरयं राकाधुना म्लायति
खेदं कैरवकाननेषु परितो मालिन्यमुन्मीलति।
द्योतन्ते हरिदन्तराणि सुहृदां वृन्दं समानन्दति
त्वच्चेदञ्चसि काञ्चनाङ्गि ! वदनाम्भोजे विकासश्रियम् ॥ ५५ ॥

(१) हे ललितोत्तंस रम्यकर्णभूषण भवतः सर्व्वं जनुः जन्म श्लाघ्यम्।
(२) केलिमन्दिरमारुतायनमुखे केलिगृहगवाक्षमुखे।

पटीरद्रुभुजङ्गपुङ्गवमुखाद् याता इवातापिनो
वाता वान्ति दहन्ति लोचनममी ताम्रा रसालद्रुमाः ।
एते हन्त किरन्ति कूजितमयं हालाहलं कोकिला-
बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान् कथं रक्षतु ॥ ५६ ॥

आयातैव निशा मनो मृगदृशामुन्निद्रमातन्वती
मानो मे कथमेव सम्प्रति निरातङ्कं हृदि स्थास्यति ?।
ऊहीयोहमिमं सरोजनयना यावद्विधत्ते त्वरां
तावत् काममृपातपल्लसुषमं विम्बं बभासे विधोः (१)॥ ५७ ॥

प्रभातसमयप्रभां प्रणयनिह्नुवाना रसा-
दमुष्य निजपाणिना दृशममीलयल्लीलया ।
अयन्तु खलु पद्मिनीपरिमलालिपाटच्चरो
रवेरुदयमध्यगादधिकचारु तैर्मारुतैः (२) ॥ ५८ ॥

विदूरादाश्चर्य्यस्तिमितमथ किञ्चित् परिचया-
दुदञ्चच्चाञ्चल्यं तदनु परिविस्फारितरुचि ।

---

(१) मृगदृशां मृगाक्षीणां मनः उन्निद्रं विगतनिद्रम् आतन्वती कुर्व्वती निशा आयातैव मे मानः हृदि निरातङ्कं कथं स्थास्यति ? नैव स्थास्यतीत्यर्थः इमम् ऊहमूहीय कृत्वा त्वरां वेषादिकार्य्यार्थं कालासहिष्णुतां यावत् विधत्ते तावत् काममृपातपल्लसुषमं काममृपतिच्छत्रशोभं विधोर्विम्बं मण्डलं बभासे शुशुभे ।

(२) प्रणयेन निह्नुवाना हृतभावमिति शेषः तृतीयासमासः न तु द्वितीयासमासः । गोपयन्ती कामिनीति शेषः अमुष्य नायकस्य भ्रमरस्य रसात् अनुरागात् लीलया शृङ्गारजभावविशेषेण निजपाणिना प्रभातसमयप्रभां प्रभातकालकान्तिं दृशम् अमीलयत् प्रोञ्छनेन प्राकाशयत् । अयन्तु पद्मिनीपरिमलस्य पद्मसौरभस्य अलिरूपः पाटच्चरः चौरः तः प्रभातकालप्रसिद्धैः मारुतैः अधिकचारु यथा तथा रवेरुदयम् अध्यगात् प्राप ।

गुरूणां संघाते सपदि मयि याते समजनि
त्रपाघूर्णत्तारं नयनमिह सारङ्गजदृशः (१) ॥ ५९ ॥

कपोलावुन्मीलत्पुलकनिकुरम्बे मयि मनाङ्-
मृगात्यन्तःस्मेरस्तवकितमुखाम्भोरुहरुचेः ।
कथङ्कारं शक्याः ? परिगदितुमिन्दीवरदृशो
लसद्द्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा भणितयः (२) ॥ ६० ॥

राजानं जनयाम्बभूव सहसा जैवातृक ! त्वान्तु यः (३)
सोऽयं कुण्ठितसर्व्वशक्तिनिकरो जातो जरार्त्तो विधिः ।
सम्प्रत्युन्मदखञ्जरीटनयनावक्राय नित्यश्रिये
दाता राज्यमखण्डमस्य जगतो धाता नवो मन्मथः ॥ ६१ ॥

आविर्भूता यदवधि मधुस्यन्दिनो नन्दसूनोः
कान्तिः काचिन्निखिलनयनाकर्षणे कार्म्मणज्ञा (४) ।
श्वासो दीर्घस्तदवधिमुखे, पाण्डिमा गण्डमूले,
शून्या वृत्तिः कुलमृगदृशां चेतसि प्रादुरासीत् ॥ ६२ ॥

---

(१) गुरूणां सङ्घाते सन्निकर्षे सारङ्गजदृशः मृगशावाक्ष्या नयनं त्रपया लज्जया घूर्णन्ती तारा यस्य तादृशं समजनि सञ्जातम् ।

(२) लसन्त्या द्राक्षायाः निर्यतः निष्यन्दमानस्य रसस्य सपक्षाः तुल्याः भणितयः कथनानि भाजे क्तिन् मृड्डीत्यादित्वादिट् । परिगदितुं वर्णयितुं कथङ्कारं कथम् णमुल् कथं कृत्वा शक्या नैव शक्या इत्यर्थः ।

(३) हे जैवातृक ! जीवनाप्यायन ! चन्द्र ! त्वां राजानं सर्व्वसौन्दर्य्यातिशयात् श्रेष्ठं यो विधिः जनयामास सोऽयं विधिः कुण्ठितसर्व्वशक्तिनिकरः चन्द्रनिर्म्माणे च सर्व्वसौन्दर्य्यसाधनद्रव्यस्य प्रक्षीणत्वात् कुण्ठितसामर्थ्यः जरसा आर्त्तश्च जातः अतः तस्य सामर्थ्याभावात् मन्मथ एव नवोऽभिनवो विधाता सन् अस्य जगतः अखण्डं राज्यं नित्यश्रिये सर्व्वदा शोभनाय उन्मदखञ्जरीटनयनावक्राय दाता दास्यतीत्यर्थः लुट् शीलार्थे वा तृन् तेन न कर्म्मणि षष्ठी ।

(४) कार्म्मणम् (जादु) इति प्रसिद्धकौशलभेदस्तज्ज्ञ कुशला ।

प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु महिमानं यदुपते-
रुपाकर्ण्य खिद्यत्पुलकितकपोला कुलवधूः ।
विषज्वालाजालं धगिति वमतः पन्नगपतेः
फणायामाश्चर्य्यं स्थगयतितरां ताण्डवविधिम् (१) ॥ ६३ ॥

कैशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना-
वागामिन्यखिलेश्वरे रतिपतौ तत्कालमस्याज्ञया ।
आस्ये पूर्णशशाङ्कता, नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहां
किञ्चासीदमृतस्य भेदविगमः साचिस्मिते तात्त्विकः (२) ॥ ६४ ॥

शयिता शैवलशयने सुषमाशेषा नवेन्दुलेखेव ।
प्रियमागतमपि सविधे सत् कुरुते वीक्षणैरेव ॥ ६५ ॥

विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दयित ! दयितेति ।
प्रियमागतमपि सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाला ॥ ६६ ॥

---

(१) गोपानां गोरक्षकाणां प्रसङ्गे वनवृत्तान्तकथान्तरे धगिति इत्थं रूपेण विषाणि ज्वाला इव तज्जालं वमतः पन्नगपतेः कालीयसर्पस्य फणायाम् आश्चर्य्यं निर्भीकत्वेनाभूतपूर्व्वं यदुपतेः ताण्डवविधिं नृत्यविधानं तद्वृत्तान्तमित्यर्थः उपाकर्ण्य श्रुत्वा कुलवधूः खिद्यत्कपोला तद्वृत्तान्तश्रवणेन हरेः भक्त्युत्कर्षज्ञानात् जातविस्मयत्वेन तत्रानुरागाधिक्यात् जातघर्म्मतया व्यक्तशृङ्गारभावा सती गुरुषु गुरुसमीपे गरिमाणं गौरवं लज्जाराहित्येन आदरं स्थगयतितराम् अतिशयेन त्यजतीत्यर्थः ।

(२) तन्व्याः कैशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति सति अखिलेश्वरे रतिपतौ कामे सुनौ आगामिनि आगमिष्यति सति भव्यार्थत्वात् णिनियोगे सुनावित्यत्र न कर्म्मणि षष्ठी । अस्य कामस्याज्ञया तत्कालं तन्व्या आस्ये मुखे पूर्णशशाङ्कता, नयनयोः अम्भोरुहां पद्मानां तादात्म्यमभेदः, साचिस्मिते ईषद्धसिते वक्त्रे तात्त्विकः यथार्थः अमृतस्य सुधाया भेदविगमः भेदराहित्यञ्चासीत् ।

अधरद्युतिरस्तपल्लवा (१) मुखशोभा शशिकान्तिलङ्घिनी ।
तनुरप्रतिमा च सुभ्रुवो न विधेरस्य कृतिं विवक्षति ॥ ६७ ॥

व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमहो मौनं समालम्बते
सर्व्वस्मिन् विदधाति किञ्च विषये दृष्टिं निरालम्बनाम् ।
श्वासं दीर्घमुरीकरोति न मनागङ्गेषु धत्ते धृतिं
वैदेहीविरहव्यथाविकलितो हा हन्त लङ्केश्वरः ॥ ६८ ॥

उदितं मण्डलमिन्दोरुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।
मुदितञ्च सकलललनाचूड़ामणिशासनेन मदनेन ॥ ६९ ॥

प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः ।
रक्तञ्च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगदृशः पाण्डुः ॥ ७० ॥

इदमप्रतिमं पश्य सरः सरसिजैर्वृतम् ।
सखे ! मा जल्प नारीणां नयनानि दहन्ति माम् ॥ ७१ ॥

मुञ्चसि नाद्यापि रुषं भामिनि ! मुदिरालिरुदियाय ।
इति सुदृशः प्रियवचनैरपायि नयनाब्जकोणशोणरुचिः(२) ॥७२॥

आलोक्य सुन्दरि ! मुखं तव मन्दहासं
नन्दन्त्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ।
किञ्चासिताक्षि ! मृगलाञ्छनसम्भ्रमेण
चञ्चूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥ ७३ ॥

---

(१) अस्तपल्लवा निरस्तपल्लवा । अत एव सुभ्रुवः अप्रतिमा अन्यसादृश्यरहिता तनुः । अस्य विधेः विधातुः न कृतिं विवक्षति वक्तुमिच्छति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
(२) नयनाब्जकोणस्य कटाक्षप्रान्तस्य या शोणरुचिः प्रणयकोपेन रक्तकान्तिः सा प्रियवचनैः अपायि पीता निःशेषेणापाकृतेत्यर्थः पातेः कर्म्मणि चिण् ।

स्मितं नैतत् किन्तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
मुखं ब्रूते को वा कुसुममिदमुद्यत्परिमलम् ।
स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभमेतत् फलयुगं
लता सेयं रम्या भ्रमरकुलनम्या न रमणी ॥ ७४ ॥

संग्रामाङ्गनसम्मुखाहतकियद्विश्वम्भराधीश्वर-
व्यादीर्णीकृतमध्यमाङ्गविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा (१) ।
अङ्गारप्रखरैः करैः कवलयन्नेतन्महीमण्डलं
मार्त्तण्डोऽयमुदेति केन ? पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ॥ ७५ ॥

श्यामं सितञ्च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
किन्तु स्फुटं गरलमेतदथामृतञ्च ।
नो चेत् कथं निपतनादनयोस्तदेव
मोहं मुदञ्च नितरां दधते युवानः (२) ॥ ७६ ॥

---

(१) संग्रामाङ्गने सम्मुखमाहताः वैरिभिः अपलायमानतया नाशिता ये कियन्तः विश्वम्भराधीश्वराः राजानः तैः व्यादीर्णीकृतं विदारितं यत् मध्यमाङ्गं मध्यभागः तस्य विवरेण तच्छिद्रेण उन्मीलन् प्रकाशमानः नभोनीलिमा वियन्नैल्यं यत्र । तादृशः संग्रामहतन्टपविदारितमध्यभागतया तच्छिद्रेण प्रकाशमानवियन्नीलिमैव सूर्य्ये दृश्यते न तु अयं कलङ्कः । कलङ्करूपेण भानम् अज्ञानकल्पितमिति भावः । सूर्य्यमण्डलभेदेन ब्रह्मलोकगमनं शास्त्रसिद्धम् । अयं रात्रौ उद्यन् चन्द्रः मार्त्तण्ड एव तत्र हेतुः पूर्व्वोद्दिष्टः केनचित् पशुना अज्ञानेन शशाङ्कः शशरूपमृगाङ्कवत्त्वेन कृतः कल्पितः न तु वास्तविकः चन्द्र इत्यर्थः ।

(२) नोचेत् अन्यथा विषामृतत्वाभावे इत्यर्थः युवानः कथम् अनयोर्नयनयोर्निपतनात् आदरातिशयेन सेवनात् मोहं विवेकशून्यत्वं मुदं हर्षञ्च दधते तथा च तत्सेवने मोहहर्षयोर्दर्शनात् नेत्रगतश्यामश्वेतांशयोर्विषामृतरूपत्वमिति भावः ।

अलिर्मृगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिन्न भासते ।
अरविन्दं मृगाङ्को वा मुखं वेदं मृगीदृशः ॥ ७७ ॥

दयिते ! वदनत्विषां मिषादयि तेऽमी विलसन्ति केशराः ।
अमी चालकवेषधारिणो मकरन्दस्पृहयालवोऽलयः ॥ ७८ ॥

अनिशं नयनाभिरामया
रमया संवदिनो मुखस्य ते ।
निशि निःसरदिन्दिरं (१) कथं
तुलयामः कलयापि पङ्कजम् ॥ ७९ ॥

अङ्गैः सुकुमारतरैः सा कुसुमानां श्रियं हरति ।
विकलयति कुसुमबाणो बाणालीभिर्मम प्राणान् ॥ ८० ॥

खिद्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ।
खिद्यामि हन्त परितस्तदुपविलोकनेन विकलोऽहम् ॥ ८१ ॥

मथुरागमनोन्मुखे मुरारा-
वसुभारान्निभृतां व्रजाङ्गनानाम् (२) ।
प्रलयज्वलनायते स्म राका
भवनाकाशमजायताम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

---

(१) निशि रात्रौ निःसरन्ती इन्दिरा शोभा यस्मात् तादृशं पङ्कजं कथं कलयाम नैवेत्यर्थः ।

(२) असव एव दुर्वहत्वात् भारास्तैरार्त्तानां दुःखितानाम् अतिभारार्त्तानामिति पाठः साधुः । राका पूर्णचन्द्रापि तिथिः प्रलयज्वलनायते प्रलयवह्निरिव भवति स्म । भवनाकाशं स्वगृहावकाशस्थानमपि अम्भोराशिः समुद्र इवाजायत अश्रुजलपूर्णत्वात् ।

केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपास्येङ्गितैः
सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्व्वतः ।
जानन्त्याप्यनभिज्ञयेव कपटव्यामीलिताक्ष्याः, सखि !
श्रान्तासीत्यभिधाय वक्षसि तया पाणिर्ममासञ्जितः (१) ॥८३॥

माध्यर्य्यमाप गमनं सह शैशवेन
रक्तं सहैव मनसाधरबिम्बमासीत् ।
किञ्चाभवन् मृगकिशोरदृशो नितम्बः
सर्व्वाधिको गुरुरयं स मनोरथेन (२) ॥ ८४ ॥

श्वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ।
तस्याः सुभग ! कथेयं तिष्ठतु तावत् कथान्तरं कथय ॥ ८५ ॥

पाणीकृतः पाणिरिलासुतायाः (३)
सस्वेदकम्पो रघुनन्दनेन ।
हिमाम्बुसङ्गानिलविक्लवस्य
प्रभातपद्मस्य बभार शोभाम् ॥ ८६ ॥

अरुणमपि विद्रुमदण्डं मृदुलतरञ्चापि किसलयं बाले ! ।
अधरीकरोति नितरां तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥ ८७ ॥

---

(१) आलीः सखीः इङ्गितैः अपास्य अपवर्ज्य सुप्तायाः व्याजनिद्रितायाः सरुषः सप्रणयकोपायाः सरोजदृशः संवीजनं कुर्व्वतः मम पाणिः, जानन्त्यापि अनभिज्ञयेव तया "हे सखि ! श्रान्तासि" इत्यभिधाय वक्षसि निजहृदये आसञ्जितः आरोपितः ।

(२) शैशवेन सह गमनं गतिः माध्यर्य्यं मृदुतामाप, अधरबिम्बं मनसा सह रक्तं, शोणितवर्णमनुरागयुक्तञ्चासीत्, मनोरथेन सह नितम्बः गुरुः अतिभारः उत्कर्षान्वितश्च अभवत् ।

(३) इलासुतायाः सीतायाः पाणिः पाणीकृतः पाणिना गृहीत इत्यर्थः ।

नयने वहतो नु खञ्जनाना-
मिह नानाविधमङ्गने ! भयन्ते ।
मुखमेतु तुलां कथं सुशोभं
सुदृशो भङ्गुरसम्पदोऽम्बुजस्य (१) ॥ ८८ ॥

सुदृशो जितरत्नमालया सुरतान्तश्रमबिन्दुमालया ।
अलकेन च नीलकान्तिना विदधे कापि रुचिः परस्परम् ॥८९॥

परपरुषदृष्टिजातवज्रा-
हतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ।
अविशत् परकामिनीभुजगी-
भयतः सत्वरमेव सोऽपि तस्याः (२) ॥ ९० ॥

जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव
व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।
नीलाम्भोरुहनयने ! ऽधुना कुचौ ते
स्पर्धेते किल कनकाचलेन सार्द्धम् ॥ ९१ ॥

अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि ! प्राणान् क्रीणासि चेन्नृणाम् ।
युक्तमेतन्न तु पुनः कोणं नयनयुग्मयोः (३) ॥ ९२ ॥

---

(१) हे अङ्गने ! ते तव नयने खञ्जनानां नानाविधं भयं वहतः प्रापयतः कुरुत इत्यर्थः तव मुखस्य भङ्गुरसम्पदः रात्रौ शिशिरकाले च भग्नश्रीकस्य अम्बुजस्य तुलां कथमेव प्राप्नोतु ।

(२) सोऽपि राघवोऽपि तस्याः सीतायाः हृदयं वक्षःस्थलम् अन्तरमविशदित्यनुषङ्गः ।

(३) नयनयुग्मयोः नेत्रद्वयस्य द्वित्वमविवक्षितं युग्मत्वेनैव द्वित्वप्राप्तेः कोणं कटाक्षमात्रमित्यर्थः दत्त्वा प्राणान् क्रीणासीत्यनुषङ्गः अल्पदानेन बहुक्रयणं शठवणिज इवायुक्तमित्यर्थः ।

जितरत्नरुचां सदा रदानां
सहवासेन परां मुदं ददानाम् ।
विशदादधरीकरोति नासा-
मधुना साहसशालि मौक्तिकन्ते (१) ॥ ६३ ॥
निभाल्य भूयो निजगौरिमाणं
मा नाम मानं सहसैव यासीः ।
गृहेगृहे पश्य तवाङ्गवर्णा
मुग्धे ! सुवर्णावलयो लुठन्ति (२) ॥ ६४ ॥
करिकुम्भतुलामुरोजयोः
क्रियमाणां कविभिर्विशृङ्खलैः ।
कथमालि ! शृणोषि सादरं
विपरीतार्थविदो हि योषितः ॥ ६५ ॥
तिरस्कृतो रोषवशात् परिष्वजन्
प्रियो मृगाक्ष्या शयितः पराङ्मुखः ।
किं दुःखितोऽसाविति कान्दिशीकया (३)
कदाचिदाचुम्ब्य चिराय सस्वजे ॥ ६६ ॥
चेलाञ्चलेनाननशीतरश्मिं
संवृण्वतीनां हरिदृश्वरीणाम् ।

---

(१) विशदात् वैशद्यात् भावप्रधाननिर्द्देशः । साहसशालि अशक्याध्यवसाय-युक्तं मौक्तिकं ते तव नासामधरीकरोति अधरीकर्त्तुमिच्छतीति यत् तत् साहसमात्रं न तच्छक्यमित्यर्थः ।

(२) गौरिमाणं गौरवं पीतत्वमित्यर्थः सुवर्णावलयः सुवर्णश्रेणयः गृहेगृहे लुठन्ति सन्तीत्यर्थः ।

(३) कान्दिशीकया भीतयेत्यर्थः ।

व्रजाङ्गनानां स्मरजातकम्पा-
दकाण्डसम्पातमियाय नीवी ॥ ९७ ॥

अधरेण समागमाद्रदानाम्
अरुणिम्ना पिहितोऽपि शुक्लभावः ।
हसितेन सितेन पक्ष्मलाक्ष्याः
पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः (१) ॥ ९८ ॥

सरसिरुहोदरसुरभावधरितबिम्बाधरे ! मृगाक्षि ! तव ।
वदने शुचि मणिरदने ताम्बूलं केन लक्षयेम ? वयम् ॥ ९९ ॥

शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्त्तुमहो मनोरथान् ।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥ १०० ॥

किमिति ? कृशासि कृशोदरि !
किं तव परकीयवृत्तान्तैः ? ।
कथय तथापि मुदे मम
कथयिष्यति पथिक ! तव जाया ॥ १०१ ॥

वदनारविन्दसौरभादिन्दिरेषु निपतत्सु ।
मय्यधरार्थिनि सुदृशो दृशो जयन्त्यतिरुषा परुषाः ॥ १०२ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे
शृङ्गारो नाम द्वितीयो विलासः ।

---

(१) जातपक्षः सुपर्वां रदानां समागमात् तेषां शुभकान्तीनां सह्योगत् शुक्लभावः प्राशुश्वेतिमा यद्यपि अधरेण अरुणिम्ना रक्ततया पिहितो वर्णान्तरमापादितोऽपि सितेन हसितेन पुनरुल्लासमवाप प्राप्तवान् ।

दैवे पराग्वदनशालिनि हन्त जाते
याते च सम्प्रति दिवं प्रति बन्धुरत्ने।
कस्मै मनः कथयितासि? निजामवस्थां
कः शीतलैः शमयिता? वचनैस्तवाधिम्॥ १॥
प्रत्युद्गता सविनयं सहसा पुरेव
स्मेरैः स्मरस्य सचिवैः सहसावलोकैः।
मामद्य मञ्जुरचणैर्वचनैश्च बाले!
हा लेशतोऽपि न कथं शिशिरीकरोषि?॥ २॥
सर्व्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता
विद्याऽपि खेदकलिता विमुखी बभूव।
सा केवलं हरिणशावकलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव॥ ३॥
निर्व्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या
मुक्ता दयावति! दयापि किल त्वयासौ।
यन्मां न भामिनि! निभालयसि प्रभाते
नीलारविन्दमदभङ्गपदैः कटाक्षैः॥ ४॥
धृत्वा पदस्खलनभीतिवशात् करं मे
या रूढवत्यसि शिलाशकलं विवाहे।
सा मां विहाय कथमद्य विलासिनि! द्याम्
आरोहसीति? हृदयं शतधा प्रयाति॥ ५॥
निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा
सालङ्कृतिः श्रवणमङ्गलवर्णराजिः।

सा मामकीनकवितेव मनोऽभिरामा
रामा कदापि हृदयान्मम नापयाति (१) ॥ ६ ॥

चिन्ता शशाम सकलापि सरोरुहाणाम् (२)
इन्दोश्च बिम्बमसमां सुषमामयासीत् ।
अभ्युद्गतः कलकलः किल कोकिलानां
प्राणप्रिये ! यदवधि त्वमितो गतासि ॥ ७ ॥

सौदामनीविलसितप्रतिमान् (३) अकाण्डे
दत्त्वा कियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् ।
मन्त्रोज्झितस्य नृपतेरिव राज्यलक्ष्मी-
र्भाग्यच्युतस्य करतो मम निर्गताऽसि ॥ ८ ॥

केनापि मे विलसितेन ? समुद्गतस्य
कोपस्य किन्नु ? करभोरु ! वशंवदाऽभूः ।

---

(१) निर्दूषणा दोषशून्या शब्दार्थयोर्दोषशून्या च गुणवती औदार्यादियुता प्रसादमाधुर्यादियुता च रसस्य शृङ्गारस्य ये भावाः स्वेदकम्पादयस्तद्युता शृङ्गारादिरसैः भावैश्च संयुता सालङ्कृतिः कटककुण्डलाद्यन्विता उपमानादियुक्ता च श्रवणाय मञ्जुलानां वर्णानामुज्ज्वलार्थभाषाणां सुघटकानाञ्च अक्षराणां राजिर्यत्र तादृशी रामा स्त्री मामकीनकवितेव मम हृदयात् कदापि नापयाति ।

(२) हे प्राणप्रिये ! यदवधि त्वमितः परलोकमिति शेषः गतासि तदवधीत्यर्थात् सरोरुहाणां पद्मानां तत्त्वः चिन्ता पराजयभीतिरित्यर्थः । एवं चन्द्रबिम्बकोकिलरवयोः स्फूर्त्तिः, सति हि लज्जयिनि त्वन्मुखे स्वरे च तयोर्नैव सम्यक् प्रकाश इति भावः ।

(३) सुदाम्ना एक दिक् तेनैकादिगित्यण् सौदामनी विद्युत् तस्य विलसितप्रतिमान् अस्थिरानित्यर्थः महेन्द्रस्येव भोगान् कति दिनानि व्याप्य दत्त्वा मद्यमित्यर्थात् मन्त्रेण यथायथं मन्त्रोपायसामादिप्रयोगेण उज्झितस्य त्यक्तस्य नृपतेः राजलक्ष्मीरिव मम करतः हस्तात् अकाण्डे अनवसरे गतासि भ्रष्टासि हृतासीत्यर्थः ।

यस्मां विहाय सहसैव पतिव्रतापि
यातासि मुक्तरमणीसदनं विदूरम् (१) ॥ ९ ॥
काव्यात्मना मनसि पर्य्यणमन् पुरा मे
पीयूषसारसहृशास्तव ये विलासाः ।
तानन्तरेण रमणीरमणीयशीला
चेतोहरा सुकविता भविता कथं नः ॥ १० ॥
या तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ते
भूमण्डले विफलतां कविषु व्यतानीत् ।
सा कातराक्षि ! सहसा त्वयि यातवत्यां
राकाधुना वहति वैभवमिन्दिरायाः (२) ॥ ११ ॥
मन्दस्मितेन सुधया परिषिच्य या मां
नेत्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे (३) ।
सा नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता मे

---

(१) हे करभोरु ! केनापि अनिर्वाच्येन मे विलसितेन चेष्टितेन समुद्भूतस्य समुत्थितस्य कोपस्य वशंवदा आयत्ता अभूः । यत् पतिव्रतापि मां विहाय विदूरमतिदूरस्थं मुक्तानां मुक्तदेहानां नारीणां सदनं साध्वीभोग्यं स्त्रीलोकविशेषं यातासि ।

(२) कविषु या राका पूर्णिमारात्रिर्विफलतां व्यतानीत् वैफल्ये हेतुमाह तावकीनेत्यादि भूमण्डलस्य धवलतासाधनावर्णनसमये त्वत्स्मितेनैव धावल्यं कविभिः वर्णितं न तु राकयेति तस्याः वैफल्यमिति भावः । हे कातराक्षि ! अधीरलोचने, त्वयि सहसा यातवत्यां स्वर्गमिति शेषः सत्यां सा राकाऽधुना इन्दिराया लक्ष्म्याः वैभवं सम्पदं वहति शोभते इत्यर्थः ।

(३) मन्दस्मितेन तद्रूपया सुधया प्रीतिकरत्वेन अमृततुल्येन यामां परिषिच्य स्नपयित्वा विकसितैर्नेत्रोत्पलैः नयनरूपकुवलयैः अनिशं सततं समीजे अर्चितवती समः यजेर्लिट् । सा हृदयतो न याति सर्व्वथा स्मर्य्यते इत्यर्थः ।

कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति ॥ १२ ॥

भूमौ स्थिता रमण ! नाथ ! मनोहरेति
सम्बोधनैर्यमधिरोपितवत्यसि द्याम् (१) ।
स्वर्गं गता कथमिव क्षिपसि त्वमेण-
शावाक्षि ! हा धरणिधूलिषु मामिदानीम् ॥ १३ ॥

लावण्यमुज्ज्वलमपास्ततुलञ्च शील
लोकोत्तरं विनयमर्थमयं नयञ्च ।
एतान् गुणानशरणानथ माञ्च हित्वा
हा हन्त ! सुन्दरि ! कथं त्रिदिवं गतासि ॥ १४ ॥

कान्त्या सुवर्णवरया, परया च शुद्ध्या
नित्यं स्विकाः खलु शिखाः परितः क्षिपन्तीम् (२) ।
चेतोहरामपि कुशेशयलोचने ! त्वां
जानामि कोपकलुषो दहनो ददाह ॥ १५ ॥

कर्पूरवर्त्तिरिव लोचनतापहन्त्री

---

(१) भूमिस्थाऽपि या त्वं रमणेत्यादिभिः संबोधनैः संबोधनवाक्यैः मां द्यां स्वर्गमधिरोपितवत्यसि तादृशेन त्वद्वाक्येनाहं स्वर्गसुखमन्वभवमित्यर्थः । रुहेर्ण्यन्तप्रसर्ज्जनार्थतया गत्यर्थत्वात् प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वम् । सा त्वं स्वर्गं गताऽधुना भूमिधूलिषु कथमिव क्षिपसि पूर्व्वं भूमिस्थयापि उत्कृष्टस्थानासादनं कृतमिदानीमुत्कृष्टस्थलस्थया अनुत्कृष्टस्थलासादनमुचितं तदविधाय अधरस्थाने क्षेपणं नितान्तमनुचितं तवेत्यर्थः त्वद्विरहे धरणौ पतित्वा रोदिमीति ध्वन्यते ।

(२) सुवर्णवरया सुवर्णादप्युत्कृष्टया कान्त्या, परया शुद्ध्या दोषराहित्ये न च स्विकाः स्वकीयाः दहनस्येत्यर्थात् शिखाः क्षिपन्तीमभिभवन्तीं त्वां कोपकलुषः स्वकान्तिशुद्धिभ्यां जयजनितक्रोधेन प्राप्तेर्ष्यः दहनः वह्निर्ददाह इति जाने उत्प्रेक्षे ।

फुल्लाम्बुजस्रगिव कण्ठसुखैकहेतुः।
चेतश्चमत्कृतिपदं कवितेव रम्या
नम्या नरीभि (१) रमरीव हि सा विरेजे ॥ १६ ॥

स्वप्नान्तरेऽपि खलु भामिनि! पत्युरन्यं
या दृष्टवत्यसि न कञ्चन साभिलाषम्।
सा सम्प्रति प्रचलितासि गुणैर्विहीनं
प्राप्तुं कथं कथय हन्त परं पुमांसम् (२) ॥ १७ ॥

रीतिं गिरामम्तवृष्टिकिरां त्वदीयां
तांश्चाकृतिं कृतिवरैरभिनन्दनीयाम्।
लोकोत्तरामथ कृतिञ्च सुधारसार्द्रां
श्रोतुं न कस्य समुदेति मनःप्रसादः ॥ १८ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथकृते भामिनीविलासे
करुणो नाम तृतीयो विलासः।

---

(१) कर्पूरवर्त्तिः कर्पूरचूर्णमिश्रितशलाकेव। सा हि नेत्रार्पिता सती नेत्रतापं कृन्तोति वैद्यकप्रसिद्धं तद्वत् नेत्रप्रीतिकरी चेतसः मनसः चमत्कृतिपदं आनन्दविशेषास्पदं कवितेव नरीभिः नरजातिस्त्रीभिर्नम्या नमस्या अमरीव अप्सरा इव विरेजे। नरीत्यत्र नरशब्दात् जातौ ङीप् नृशब्दात्तु निपातनात् नारीति विशेषः।

(२) गुणैः विनयादिभिः धर्म्मसात्वैश्च विहीनं शून्यं परमन्यम् उत्तमञ्च पुमांसं पुरुषं प्राप्तुं प्रचलिता यातासि कथय किमेतत्तवोचितमिति शेषः। मां परित्यज्य साध्व्यास्तव परपुरुषदर्शनमप्यनुचितं किमुत तत्प्राप्त्यर्थं गमनमिति भावः।

विशालविषयाटवीवलयलग्नदावानल-
प्रसृत्वरशिखावलीविकलितं मदीयं मनः ।
अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमन्दिरे
मुकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिदं चकोरायताम् (१) ॥ १ ॥

अये ! जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन !
ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्वरभरत्वराभङ्गुरम् ।
प्रभातजलजोन्नमद्‌गरिमगर्व्वसर्व्वङ्कषै-
र्जगत्त्रितयरोचनैः शिशिरयाशु मां लोचनैः (२) ॥ २ ॥

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणाम्
अभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी-
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु काऽपि कादम्बिनी(३) ॥ ३ ॥

कलिन्दनगनन्दिनीतटवनान्तरं भासयन्

---

(१) अमन्दं यथा तथा मिलन्ती इन्दिरा लक्ष्मीर्यत्र मुखमेव चन्दिरश्चन्द्रमाः तस्मिन् । चदेः किरच् । चकोरायताम् चकोर इवाचरतु आचारार्थे क्यङ् ।

(२) हे जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन ! कमलानेत्रपद्मप्रीत्याश्रय ! ज्वलतः ज्वलनस्य वह्नेर्जित्वरस्य ज्वरस्य चिन्ताज्वरस्य भरत्वरया अतिशयितवेगेन भङ्गुरं अतिचिन्ताज्वराकुलमित्यर्थः प्राभातकालिकस्य जलजस्य उन्नमतः उद्यतः गरिम्णः गर्व्वस्य सर्व्वङ्कषैः नाशकैः जगतां त्रितयस्य रोचनैः प्रीतिकारकैः लोचनैः शिशिरय शीतलं कुरु । तत्करोतीत्यर्थे णिच् प्रार्थनायां लोट् ।

(३) अन्या मेघमाला दर्शनेन छायया वा जनानां तापहन्त्री इयन्तु स्मृतापि इति व्यतिरेकः । कलिन्दगिरिनन्दिनी यमुना ।

सदा पथि गतागतश्रमभरं हरन् प्राणिनाम् । (१)
लतावलिशताहृतो मधुरया रुचा सम्भृतो
ममाशु हरतु श्रमानतितरां तमालद्रुमः ॥ ४ ॥

जगज्जालं ज्योत्स्नामयनवसुधाभिर्जटिलयन्
जनानां सन्तापं त्रिविधमपि सद्यः प्रशमयन्
श्रितो वृन्दारण्यं नतनिखिलवृन्दारकवृतो-
मम स्वान्तध्वान्तं तिरयतु नवीनो जलधरः ॥ ५ ॥

ग्रीष्मचण्डकरमण्डलभीष्मज्वालसंसरणतापितमूर्त्तेः (२) ।
प्रावृषेण्य इव वारिधरो मे वेदनां हरतु वृष्णिवरेण्यः ॥ ६ ॥

अपारे संसारे विषमविषयारण्यसरणौ
मम भ्रामं भ्रामं विगलितविरामं जड़मतेः ।
परिश्रान्तस्यायं तरणितनयातीरनिलये
समन्तात् सन्तापं हरिनवतमालस्तिरयतु ॥ ७ ॥

आलिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं
लग्नः प्रियङ्गुलतयेव तरुस्तमालः (३) ।

---

(१) पथि संसारमार्गे प्राणिनां गतागतश्रमम् अनवरतगतिखेदं हरन् लतानां तनुत्वेन तत्सदृशीनां गोपाङ्गनासावलिशतेनावृतः तमालद्रुमः । तद्रूच्छ्यामरूपो हरिः श्रमान् दूरगमनागमनजन्यखेदान् अतितरां हरतु उन्मूलयतु ।

(२) ग्रीष्मचण्डकरमण्डलमिव उष्णकालसूर्य्यबिम्बमिव भीष्मा ज्वाला शिखा यस्य तादृशेन संसरणेन तापितमूर्त्तेर्मम वेदनां प्रावृषेण्यः प्रावृड्भवः मेघ इव श्यामः हरतु ।

(३) जलधिकन्यया आलिङ्गितः गोपिकया प्रियङ्गुलतयेव सुवर्णवर्णत्वात् लग्नस्य तमालद्रुमरूपो हरिर्मम हृदये चकास्तु ।

देहावसानसमये हृदये मदीये
देवस्सकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥ ८ ॥

नयनानन्दसन्दोहतुन्दिलीकरणक्षमा (१)
तिरयत्वाशु सन्तापं कापि कादम्बिनी मम ॥ ९ ॥

वाचा निर्म्मलया सुधामधुरया यां नाथ ! शिक्षामदा-
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्यहमहम्भावावृतो(२) निस्त्रपः ।
इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां बिभ्रत-
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्यदुपते ! मत्तो न मत्तः परः ॥१०॥

पातालं व्रज, याहि वा सुरपुरीमारोह मेरोः शिरः,
पारावारपरम्परां तर, तथाप्याशा न शान्ता तव ।
आधिव्याधिपराहतो यदि सदा क्षेमं निजं वाञ्छसि
श्रीकृष्णेति रसायनं रसय रे शून्यैः किमन्यैः श्रमैः(३) ॥११॥

गणिकाजामिलमुख्यानवता भवता वताहमपि सीदन् ।
भवमरुगर्त्ते करुणामूर्त्ते ! न च सर्व्वथोपेक्ष्यः ॥१२॥

---

(१) तुन्दिलीकरणे पोषणे क्षमा समर्था ।

(२) निर्म्मलया प्रमादादिदोषशून्यया अतएव सुधामधुरया मोक्षसाधनत्वेन अमृततुल्यया वाचा वेदरूपया गिरा यां शिक्षामदाः दत्तवानसि अहम्भावावृतः देहादिषु अहमिति चिन्तान्वितः अहं भवदुपदेश-विस्मरणात् निस्त्रपः निर्लज्जः तथापि स्वीयेषु स्वकीयदासजनमध्ये अपराधशतकारिणमपि मां बिभ्रतः पालयतस्त्वत्तः भवत्सकाशात् परः अन्यः उत्कृष्टश्च दयानिधिर्नास्ति मत्तः परः मदन्यः न मत्तः प्रमादान्वितः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः नास्तीत्यर्थः ।

(३) शून्यैः विफलैः अन्यैः श्रमैः किं तव साध्यं नास्तीत्यर्थः ।

छित्त्वेदं दृश्यं विषमरिपुदुष्टं नयनयो-
र्विधायान्तर्मुद्रामथ सपदि विद्राव्य विषयान्।
विधूयान्तर्ध्वान्तो मधुरमधुरायां चिति कदा
निमग्नः स्यां कस्याञ्चन नवनभस्याम्बुदरुचौ (१) ॥ १३ ॥

मृद्वीका रसिता सिता समशिता स्फीतं निपीतं पयः
स्वर्यातेन सुधाऽप्यधायि कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ।
सत्यं ब्रूहि मदीयजीव ! भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः क्वचिल्लक्षितः ? (२) ॥ १४ ॥

वज्रं पापमहीभृतां भवगदोद्रेकस्य सिद्धौषधं
मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसस्तिग्मांशुबिम्बोदयः ।
स्फुर्जत्क्लेशमहीरुहामुरुतरज्वालाजटालः (३) शिखी
द्वारं निर्वृतिसद्मनो विजयते कृष्णेति वर्णद्वयम् ॥ १५ ॥

रे चेतः ! कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया ।
सौन्दर्याद्भुतमुद्भिरद्भिरभितः संमोह्य (४) मन्दस्मितै-

---

(१) नभस्यस्य भाद्रपदमासिकस्याम्बुदस्य मेघस्य तत्प्रभा रुचिः कान्तिस्तस्याम् ।

(२) मधुरिमोद्गारः माधुर्यातिशयः क्वचित् लक्षितः आस्वादितः ।

(३) गुरुतरा अतिगुर्वी या ज्वाला शिखा तया जटालः जटायुक्तः शिखी वह्निः स्फुर्जत्क्लेशमहीरुहाम् अनुभूयमानदुःखरूपवृक्षाणां दाहकत्वात् वह्नित्वम् ।

(४) एष भक्त्यादिना कृतबन्धुभावः हरिः त्वां तव वल्लभान् प्रियान् विषयान् शब्दादींश्च स्वयं नेष्यति ज्ञानजननेन अज्ञाननिवर्त्तनात् तन्मूलकम् अहङ्कारं ममकारं च नाशयतीत्यतः जीवभावापनोदनात् तव, ममकारनाशनाच्च प्रियाणां नाशकत्वमिति भावः ।

शेष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति ॥ १६ ॥

अव्याख्येयां वितरति परां प्रीतिमन्तर्निमग्ना
कण्ठे लग्ना हरति नितरां यान्तरध्वान्तजालम् (१) ।
तां द्राक्षौघैरपि बहुमतां माधुरीमुद्गिरन्तीं
कृष्णेत्याख्यां कथय रसने! यद्यसि त्वं रसज्ञा ॥ १७ ॥

सन्त्येवास्मिन् जगति बहवः पक्षिणो रम्यरूपा-
स्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु ।
यैरध्यक्षैरथ निजसखं नीरदं स्मारयद्भि-
श्चित्तारूढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् (२) ॥ १८ ॥

विष्वद्रीच्या भुवनमभितो भासते यस्य भासा
सर्वेषामप्यहमितिविदां मूढमालम्बन (३) यः ।

---

(१) या कृष्णेत्याख्या कण्ठे लग्ना सतामान्तराणामन्तर्भवानां ध्वान्तानामज्ञानतिमिराणाम् जालं समूहं हरति निवारयति । द्राक्षौघैरपि बहुमतां ततोऽप्यधिकामित्यर्थः माधुरीमतिमाधुर्य्यम् उद्गिरन्तीं प्रकाशयन्तीम् । हे रसने ! तदा कृष्णेत्याख्यां कथय यदि रसज्ञा रसविशेषज्ञा । अन्यस्य रसस्यास्वादनात् प्रीतिकरत्वम् अस्य तु पुनराख्यानमात्रात्, तत्रापि मानसान्धकारनाशित्वञ्चेति व्यतिरेको व्यज्यते ।

(२) चातकैः अध्यक्षैः प्रत्यक्षीकृतैः निजसखं प्रीतिकारित्वात् स्वबन्धु नीरदं मेघं स्मारयद्भिः स्मारकैः । तथाच एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वसिद्धान्तात् चातकदर्शनेन तत्प्रीणनमेघस्मरणं तेन च तत्सदृशरूपकृष्णमूर्त्तेरपि स्मरणमतः कृष्णरूपस्मारकचातकेषु महती वासना संभावना प्रीतिरिति यावत् ।

(३) विष्वग् अञ्चतीति विष्वद्रीची सर्वव्यापिनी तया यस्य भासा प्रकाशरूपचैतन्येन भुवनं भासते प्रकाशते "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीति" श्रुतौ तस्य भासैव सर्व्वभानप्रतिपादनात् । यश्च विष्णुः अहमितिविदाम् अहमित्याकारकज्ञानवतां सर्व्वेषां गूढम् अर्वाग्-

तं पृच्छन्ति स्वहृदयमतो वेदिनो विष्णुमन्या-
नन्यायोऽयं शिव ! शिव ! नृणां केन वा वर्णनीयः ॥ १९ ॥
सेवायां यदि साभिलाषमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां
चिन्तायामसि सस्पृहं यदि तदा चक्रायुधश्चिन्त्यताम् ।
आलापं यदि वाञ्छसि स्मररिपोर्गाथा तदालप्यतां
स्वापं वाञ्छसि चेन्निरर्गलसुखे चेतस्तदा सुप्यताम्(१) ॥२० ॥
नवग्रीष्मप्रौढ़ातपनिवहसन्तप्तवपुषो
बलादुन्मूल्य द्राङ्निगड़मविवेकव्यतिकरम् ।
विशुद्धेऽस्मिन्नात्मामृतसरसि नैराश्यशिशिरे
विहङ्गास्ते दूरीकृतकलुषजालाः सुकृतिनः (२) ॥ २१ ॥

दृशां विवेकेन निर्णेतुमशक्यम् आलम्बनं अधिष्ठानम् निरधिष्ठानभ्रमा-नुत्पत्तेः रजतज्ञानाधिष्ठानशुक्तिकावत् सकलाहङ्कारज्ञानाद्यधिष्ठानं ब्रह्म इत्यर्थः । अतो वेदिनः स्वहृदयाधिष्ठानत्वेन विष्णुं ज्ञातवन्तोऽपि ज्ञापनार्थमन्यान् जनान् विष्णुं स्वहृदयम् स्वहृदयाधिष्ठानं पृच्छति कोऽसौ विष्णुरिति नियुङ्क्ते अयमन्याय्योऽनुचितः । पृष्टोऽपि केन ? प्रकारेण तस्य स विष्णुर्वर्णनीयो भवेत् "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति स्तुत्या विष्णोर्वाग्विषयत्वस्य प्रतिषेधात् तस्य कथं वर्णनीयता स्यात् यदर्थज्ञापनाय पृच्छा क्रियते इत्यर्थः ।

(१) निरर्गलं निष्प्रतिबन्धं सुखं तत्स्वरूपे परमात्मनि सुप्यतां विषयान्तर-राहित्येन निश्चेष्टतया स्थीयतामित्यर्थः ।

(२) नवा ग्रीष्मप्रौढ़ातपा ग्रीष्मप्रचण्डरौद्राणि तन्निवहेन सन्तप्तं वपुर्येषां तादृशास्ते सुकृतिनः सुसुक्षवः विहङ्गाः, अविवेकव्यतिकरम् अज्ञानसम्पर्क-रूपं निगड़ं बन्धं द्राक् शीघ्रमुन्मूल्य विनाश्य विशुद्धे कालुष्यादिदोष-रहितेऽस्मिन् प्रत्यक्षानुभवविषये नैराश्येन आशाशून्यतया शिशिरे शीतले आनन्दहेतुतया सुखजनके इत्यर्थः । आत्मा अमृतसर इव तस्मिन् दूरी-कृतं कलुषरूपं जालं यैः तादृशाः सन्तः निमग्नाः भवन्तु इति शेषः ।

बन्धोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान् कुर्व्वते कर्म्मपाशान्
अन्तःशान्त्यै मुनिशतमतानल्पचिन्तां भजन्ति ।
तीर्थे मज्जन्त्यशुभजलधेः पारमारोढुकामाः
सर्व्वं प्रामादिकमिह भवे भ्रान्तिभाजां नराणाम् (१) ॥२२॥

प्रथमं चुम्बितचरणा जङ्घाजानूरुनाभिहृदयानि ।
आलिङ्ग्य भावना मे खेलतु विष्णोर्मुखाब्जशोभायाम् ॥ २३ ॥

मलयानिलकालकूटयो रमणीकुन्तलभोगिभोगयोः ।
श्वपचात्मभुवोर्निरन्तरा मम भूयात् परमात्मनिश्चितिः (२) ॥२४॥

निखिलं जगदेव नश्वरं (३)
पुनरस्मिन् नितरां कलेवरम् ।
अथ तस्य कृते कियानयम्
क्रियते हन्त जनैः परिश्रमः ॥ २५ ॥

---

(१) मखो यज्ञः मुखं द्वारं येषां तादृशान् कर्म्माणि कर्म्मजन्यादृष्टानि पाशा बन्धनसाधनरज्जव इव तान् बन्धोन्मुक्त्यै पाशबन्धमोचनाय कुर्व्वते तथा च बन्धसाधनस्य बन्धनोन्मोचनार्थमाचरणं भ्रान्तिमूलमित्यर्थः । मुनिशतस्य मतेषु तदुक्तार्थेषु अनल्पचिन्ताम् अधिकचिन्ताम् अन्तःशान्त्यै भजन्ति तदपि भ्रान्तिमूलम् । अशुभं जलधिरिव तत्पारमारोढुकामाः अशुभकर्म्मरूपसमुद्रं तरीतुकामा इत्यर्थः मज्जन्ति तदपि भ्रान्तिमूलम् । इत्येतत् सर्व्वं प्रामादिकम् अनवधानकृतं विवेकशून्यमित्यर्थः तथा च सर्व्वकर्म्माणि परित्यज्य आत्मानुसरणमेव श्रेय इत्यर्थः ।

(२) श्वपचात्मभुवोः चण्डालचतुर्मुखयोर्निरन्तरा निर्विशेषा परमात्मनिश्चितिः परमात्मनिश्चयः मम भूयात् "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्युक्तेः श्वपचादिभेदराहित्येन सर्व्वेषु ब्रह्माभिन्नताबोध उचितः । भूयादित्यत्र आशीर्लिङ् ।

(३) निखिलं जगत् नश्वरं नाशशालि तन्मध्ये कलेवरं देहोऽपि नितरां सुतरां तथा नश्वरम् अतस्तत्कृते क्लेशस्वीकरणमनुचितमिति भावः ।

प्रतिपलमखिलाँल्लोकान् मृत्युमुखं विशतोऽपि निरीक्ष्येह ।
हा हन्त किन्नु चित्तं विरमिति नाद्यापि विषयेभ्यः ? ॥२६॥

सपदि विलयमेतु राज्यलक्ष्मी-
रुपरि पतन्त्वथ वा कृपाणधाराः ।
अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो
मम तु मतिर्न मनागपैतु धर्म्मात् ॥ २७ ॥

अपि बहुलबलं मूर्द्धनि रिपुरेव निरन्तरं भ्रमतु ।
पातयतु वासिधारामहमणुमात्रं न किञ्चिदपभाषे ॥ २८॥

तरणोपायं पश्यन्नपि मामक ! जीव ! ताम्यसि कुतस्त्वम् ? ।
चेतः सरणौ किन्ते ? नायाति कदापि नन्दसुतः ॥ २९ ॥

श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माद्यद्गजघटा-
मदभ्राम्यद्भृङ्गावलिमधुरझङ्कारसुभगाः ।
निमग्नानां यासु द्रविणरयपर्य्याकुलधियां
मनः सेवाकार्य्ये हरिचरणयोर्नैव रमते (१) ॥ ३० ॥

किं निःशङ्कं शेषे ? शेषे वयसः समागतो मृत्युः (२) ।
अथ वा सुखं शयीथा निकटे जागर्त्ति जाह्नवी जननी ॥ ३१ ॥

सन्तापं किं कलयसि धावंधावं धरातले हृदय ! ।
अस्ति मम शिरसि सततं नन्दकुमारःप्रभुः परमः ॥ ३२ ॥

---

(१) यासु श्रीषु सम्पत्तिषु निमग्नानाम् अत एव द्रविणस्य रयेण वेगेन तन्मदे-नेत्यर्थात् पर्य्याकुला व्याकुला धीर्येषां तेषां धनिनामित्यर्थः सेवाकार्य्ये सेवानुकूल्ये एव । एवार्थो गम्यः । रमते न हरिचरणयोः रमते ।

(२) शेषे स्वपिषि, शेतेर्लटि मध्यमपुरुषैकवचनरूपम् ।

रे रे मनो ! मम मनोभवशातनस्य
पादाम्बुजद्वयमनारतमानम त्वम् ।
किं मां निपातयसि संसृतिगर्त्तमध्ये ?
नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः (१) ॥ २३ ॥

मरकतमणिमेदिनीधरो वा
तरुणतरस्तरुरेष वा तमालः ।
रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरा-
दृषिनिकरैरिति संशयस्तदापि (२) ॥ २४ ॥

तरणितनया किं स्यादेषा, ? न, तोयमयी (३) हि सा
मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुराकृतिः ।
इति रघुपतेः कायच्छाया विलोकनकौतुकै-
र्वनवसतिभिः कैः कैरादौ न सन्दिदिहे जनैः ? ॥ २५ ॥

चपला जलदाच्च्युता, लता वा

---

(१) मनोभवस्य कामस्य शातनस्य नाशकस्य स्मरारेः शिवस्य । पुत्रशोकं काममरणजन्यशोकं कामस्य मनोजातत्वात् तत्पुत्रत्वम् तथा च मम संसारगर्त्तपातने तव पुत्रशोकापनयनं न भवेत् अतः स्मरारेः वैरप्रतीकारकरणाय तत्प्रवणमन्मनस्ततोऽपनयनेन मां न पातयेत्यर्थः ।

(२) दूरात् रघुपतिमवलोक्य तत्र जनकसंसदि मुनिनिकरैरित्यम् ईदृशः संशयः तदा अपि प्राप्तः । संशयस्याकारस्तु प्रथमार्द्धे उक्तः ।

(३) एषा प्रत्यक्षदृश्यमाना रघुपतेः तनुच्छाया तनुकान्तिः । किं तरणितनया यमुना स्यात् ? इत्याशङ्क्य तां निवारयति नेति नैषा यमुना, हि यतः सा जलमयी एषा तु न तथेति जलमयत्वाभावेन यमुनाभावोऽपाकृतः । एवं मरकतमणिज्योत्स्ना कान्तिर्वा स्यादित्याशङ्क्य सा न मधुराकृतिः इयन्तु तथा, तथा च मधुराकृतित्वेन न मरकतकान्तिरित्यर्थः इति इत्यम् कैः कैः अपि तु सर्वैः वनवसतिभिर्जनैः आदौ न सन्दिदिहे ? ।

तरुमुख्यादिति (१) संशये निमग्नः।
गुरुनिश्वसितैः कपिर्मनीषी
निरशैषीदथ तां वियोगिनीति ॥ ३६ ॥

भूतिर्नीचगृहेषु, विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलो,
नाशो हन्त सतामसत्फलजुषामायुः, समानां शतम्।
दुर्नीतिं तव वीक्ष्य कोपदहनज्वालाजटालोऽपि सन्
किं कुर्वे? जगदीश! यत् पुनरहं दीनो भवानीश्वरः (२) ॥ ३७ ॥

आ मूलाद्रत्नसानोर्मलयवलयितादा च कूलात् पयोधे-
र्यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु।
मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणमदधुरीमाधुरीभाग्यभाजां
वाचामाचार्य्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः? ॥ ३८ ॥

गिरां देवी वीणागुणरणनहीनादरकरा
यदीयानां वाचाममृतमयमाचामति रसम्।
वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपते-
रधुन्वन् मूर्द्धानं नृपशुरथ वायं पशुपतिः (३) ॥ ३९ ॥

---

(१) चपला विद्युत् जलदाम्भोधात् च्युता अथ वा, लता तरुमुख्यात् द्रुमश्रेष्ठात् च्युतेत्यनुषङ्गः। इति ईदृशे संशये निमग्नः कपिर्हनुमान् तां सीतां गुरुनिश्वसितैः चिन्ताजनितश्वाससमारुतैः वियोगिनीति पतिविच्छेदशालिनीति निरशैषीत् निश्चिकाय।

(२) समानां वत्सराणां शतं व्याप्य आयुः जीवनकालः। इति तव दुर्नीतिं वीक्ष्य कोपाग्नियुक्तोऽपि अहं किं कुर्वे? हे जगदीश! यद्यस्मात् अहं दीनः तव असत्यकार्य्यप्रतीकाराय असमर्थः, भवान् पुनः ईश्वरः यथेष्टकार्य्यकारी स्वतन्त्रश्च अतः न किञ्चित् कर्त्तुं शक्नोमीति भावः।

(३) तस्य पण्डितपतेः पण्डितवरस्य मम इत्यर्थात् ममैत्यनुक्ता तयोक्तिर्गर्वसूच-

मद्वाणि ! मा कुरु विषादमनादरेण
मात्सर्य्यमग्नमनसां सहसा खलानाम् ।
काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रतास्त्व-
मास्येषु धास्यसितमां कियतो विशालान् (१) ॥ ४० ॥

विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाचंयमा
भूपालाः कमलाविलासमदिरोन्मीलन्मदाघूर्णिताः ।
आस्ये धास्यति कस्य ? लास्यमधुना धन्यस्य कामालस-
स्वर्वामाधरमाधुरीं विधुरयन् वाचां विलासो मम (२) ॥ ४१ ॥

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा
कदाचित् केषाञ्चित् खलु हि विदधीरन्नपि मुदम् ।
ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो
न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥ ४२ ॥

निर्म्माणे यदि मार्म्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रवन्-
मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां गिराम् ।

नार्यो ईदृशं श्रवणसुभगं श्रुतिसुखदं वचः काव्यरूपमाकर्ण्य ना पशुरिव मूढ़त्वात् नृपशुः पशूनां पतिर्गोपालो वा मूर्द्धानमधुन्वन् विस्मयानाविष्टतया शिरोऽचालयन् आस्ते तथा च नृपशुर्गोपालो वा ईदृशवाक्यरसास्वादानभिज्ञः । तेन नृपशुं गोरक्षकं हित्वा सर्व्वेषां विस्मय इति भावः ।

(१) कियतोऽपि विशालान् बहून् काव्यारविन्दरसरूपमकरन्दस्वादाभिज्ञान् मधुव्रतान् सहृदयान् त्वम् आस्येषु धास्यसितमाम् अतिशयेन त्वां धारयिष्यन्ति इति कर्त्तृकर्म्मव्यत्ययः ।

(२) कामालसानां स्वर्वामानां स्वर्गस्थयोषिताम् अधरमाधुरीम् अतिमाधुर्य्यं विधुरयन् निराकुर्व्वन् मम वाचां विलासः कविताप्रबन्धः कस्य धन्यस्य आस्ये लास्यं धास्यति ?

काव्यं तर्हि सखे! सुखेन कथय त्वं सम्मुखे मादृशां
मा चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कृथाः(१) ॥४३॥

माधुर्य्यैरपि धुर्य्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकादीनाम् ।
वन्ध्यैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः (२)॥ ४४ ॥

शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्व्वेऽपि सम्भाविता
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।
सम्प्रत्युज्झितमासनं, मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
सर्व्वं पण्डितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥ ४५ ॥

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया ।
मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा मया कृता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे
शान्तो नाम चतुर्थो विलासः ।

सम्पूर्णमिदम् ।

---

(१) अत्यन्तपाकेन अतिशयपाकपरिणामेन द्रव्यन्त्या मृद्वीकाया द्राक्षाया मधुमाधुरी मधुरसमाधुर्य्यं तस्या मदस्य गर्व्वस्य परीहारे निवारणे उद्धुराणां समर्थानाम् गिरां निर्म्माणे यदि मार्म्मिकोऽसि मर्म्माभिज्ञः तदा यादृशं मदीयं काव्यं यदि कचिद्दृष्टं, श्रुतं, कृतं वा तत् कथय अथ चेत् यदि तत् दुष्कृतं दोषयुक्ततया कृतं तदा आत्मना कृतं दुष्कृतं पापमिव स्वान्तात् अन्तःकरणात् न वहिः कृथाः मा कुरु । तथाच मत्कृतकाव्यसदृशमन्यत् दोषरहितं काव्यं नास्तीत्यर्थः ।

(२) पण्डितराजस्य कवितायाः धुर्य्यैः प्रशस्तैर्माधुर्य्यैः द्राक्षादीनां माधुरी माधुर्य्यं वन्ध्यैव जाता तत्कवितामाधुर्य्यं द्राक्षादिभ्योऽधिकमिति भावः ।

(३) पण्डितराजेन रसगङ्गाधरादौ उदाहरणानुरूपा बहवः श्लोका निर्म्माय प्रदर्शिताः तेषां च अन्याकृतत्वज्ञापनाय स्वकृतश्लोकानाम् अन्यैरात्मकृतत्व-

ख्यापनपरिहाराय च एकत्र सङ्कलनात् रत्नानामिव काव्यानां मञ्जूषारूपा एतत् भामिनीविलासाख्यमुत्कृष्टं काव्यं कृतमित्याह दुर्वृत्ता इत्यादि जारजन्मानः अन्यस्त्रियामन्यजाताः अन्यकृतं स्वकृतत्वेन हरिष्यन्ति ख्यापयिष्यन्ति इति शङ्कया एषा मञ्जूषा कृतेत्यर्थः । मञ्जूषा पेटकरूपवस्तुभेदः विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वनिर्देशः भामिनीविलासं मञ्जूषारूपमित्यर्थः ।

इति गवर्णमेण्ट-संस्कृतपाठशालाध्यापक-श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-
भट्टाचार्यकृतं भामिनीविलासव्याख्यानं समाप्तम् ।

वात्स्यवंशावतंसस्य कालिदासविदः सुतः ।
श्रीतारानाथशर्मेदं व्याकरोदतियत्नतः ॥
शाकेऽब्दोऽग्न्यङ्कवाहेन्दुमिते व्याख्याय संस्कृतम् ।
सुप्रचाराय लोकेऽस्मिन् मुद्रायन्त्रेण योजितम् ॥

शाके १७९३ ।

THE FOLLOWING IS THE LIST OF
PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S
WORKS & PUBLICATIONS.

No.	Title	Rs.	As.
1.	Asubodham Vyakaranam.	3	4
2.	Dhaturupadarsha.	2	"
3.	Sabdastoma Mahanidhi.	10	"
4.	Sidhantakoumudi with Sarala.	11	"
5.	Sidhantavindusara.	"	8
6.	Tuladanadipadhati.	4	"
7.	Gaya Shradhadipadhati.	5	"
8.	Sabdartharatna.	"	12
9.	Vakyamanjari.	"	4
10.	Vrittaratnakara and Chhandomanjari with notes	"	10
11.	Venisanhara with a Commentary.	1	"
12.	Mudrarakshasa. Ditto	1	8
13.	Ratnavali Ditto	1	8
14.	Malavikagnimitra. Ditto	1	8
15.	Dhananjayavijaya. Ditto	"	4
16.	Mahaviracharita. Ditto	1	8
17.	Sankhyatatwakoumudi Ditto	2	8
18.	Veiyakarana Bhusanasara.	2	"
19.	Lilavati.	"	12
20.	Vijaganita.	1	"
21.	Sishupalabadha with Mallinatha.	6	"
22.	Kiratarjuniya. Ditto	2	8
23.	Kumarasambhava Purvakhandam. Ditto	1	"
24.	Kumarasambhava Uttarakhandam.	"	8
25.	Panini Sutra.	"	12
26.	A comprehensive Sanscrit Dictionary (In the Press)	60	"
27.	Kadambari with the commentary.	4	"
28.	Rajaprasasti.	"	2
29.	Gayitri.	...	
30.	Anumanachintamanididhiti.	2	8
31.	Sarvadarshanasangraha.	2	"
32.	Bhaminibilasa with notes.	1	"
33.	Hitopodesha with notes.	1	"
34.	Bhasha parichheda and Muktavali.	1	"
35.	A discourse on the Hindu polygamy.	"	4
36.	Dashakumaracharita with notes.	1	8
37.	Paribhashendusekhara.	1	8
38.	Kavikalpadruma.	"	8
39.	Chakradatta.	2	8
40.	Unadisutra, with a commentary.	2	"

Apply to Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

The 1st March } *Govt. Sanskrit College.*
1872. } Calcutta.

२५ बारह